

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Kroniek van Afrika: vol. 11, no. 1

African Studies Centre (Leiden),

Citation

African Studies Centre (Leiden),. (1971). Kroniek van Afrika: vol. 11, no. 1. Leiden : African Studies Centre. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/546>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/546>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1971 KRONIEK VAN AFRIKA

ouphouet's vijfde — Oeganda: rebellie con sordino
ogapone en de wapenleveranties

ationalisme en tribalisme in Afrika
ychologie et pédagogie africaines

KRONIEK VAN AFRIKA

1971/1 elfde jaargang

Voor het Afrika-Studiecentrum uitgegeven door Van Gorcum & Comp. n.v. Assen

---

Kroniek

Houphouët's vijfde — Oeganda: Rebelle con sordino — Singapore en de wapenleveranties

Artikelen

A.A.J.van Bilsen — Nationalisme en tribalisme in Afrika
R.Buijtenhuijs — Psychologie et pédagogie africaines

Boekbesprekingen

P.F.Gonidec — *la république du sénégâl*; Jacques Mourgeon — *la république de côte-d'ivoire*; Marcel Piquemal-Pastré — *la république islamique de mauretanie*; Charles Cadoux — *la république malgache*; Maurice A. Glélé — *la république du dahomey*; Claude Leclercq — *l'empire d'éthiopie*; Louis Favoreu — *l'île maurice*; Gilbert Tixier — *la république du libéria* (P.A.Emanuel)

Jan Schipper — *Koloniale opinies over Kongo* (A.A.J.van Bilsen)

Boekaankondigingen

door B.J.Ackermann, A.E.Bayer, A.A.J.van Bilsen, P.A.Emanuel en K.L.Roskam

Mededelingen

Afrika-Studiecentrum — CEDAF

Redactie:

A. E. Bayer P. A. Emanuel K. L. Roskam

Administratie

Voor abonnementen, adreswijzigingen, enz.: Van Gorcum & Comp. n.v. Assen
Telefoon (05920) 15647 / Postgiro 802255

Jaarabonnement f 18,50 / studentenabonnement f 13,50 / losse nummers f 5,50

Versijnt 4 × per jaar.

kroniek van afrika

inhoud jaargang 1970

chronologisch overzicht en aspecten

Afrika van 1 november 1969 tot 1 november 1970

- ADRAO/WARDA 256
Afrikadag 156
Afrikaans-Madagassische Gemeenschappelijke Organisatie (OCAM) 6, 156, 244
African Development Bank 245
Angola 34, 107, 193
Algerije 7, 77, 158, 246
Arabische staten 3, 244
Biafra – zie Nigerië
Bisschopsconferentie 87
Boeroendi 27
Boven-Volta 12, 88, 171, 257
–Soldaten boven 172
Botswana 108, 194, 276
CAFRAD-symposium 77
CEAO – zie Westafrikaanse Economische Gemeenschap
Centraalafrikaanse Republiek 23, 96, 181, 263
Congo-Brazzaville 23, 96, 182, 264
Congo-Kinshasa 25, 97, 183, 265
Dahomey 12, 88, 174, 257
ECA 156
Entente 170, 257
Equatoriaal Guinee 266
Ethiopië 27, 101, 186, 271
FAO-conferentie 245
Frans-Afar- en Issaland 27, 100, 186, 271
Franssprekende landen 77
Gaboen 25, 98, 184, 266
Gambia 14, 88, 175, 257
Gambia 14, 88, 175, 257
Geschiedenis van Afrika 157
Ghana 13, 89, 157
Gierstcongres 245
Guinee 14, 176, 257
Guinee (Port.) 14, 89, 177
Hoger onderwijs 100
Internationale solidariteitsconferentie 191
Ivoorkust 14, 177, 259
Jaoendee II 156, 244
Joegoslavië en Afrika 76
Kameroen 185, 267
Kanarische eilanden 212
Kaunda's missie 241
Kenia 28, 102, 188, 271
–De schaduw van Nairobi 29
Komoren 123
Lesotho 34, 108, 194, 276
–Jonathans staatsgreep 35
Liberië 15, 90, 177
Libië 8, 78, 158, 247
Madagascar 38, 124, 212, 279
Maghreb 7, 77, 158
Malawi 38, 110, 195, 277
Mali 15, 177, 260
Marokko 9, 78, 159, 247
Mauretanië 9, 160, 248
Mauritius 44, 124, 212
Mozambique 38, 111, 195, 277
Namibië – zie Zuidwest-Afrika
Niger 15, 178, 261
Nigerië 90, 178, 261
–Biafra: het einde van een staat 16
–de honger na de val van Biafra 20
–Honger 90
OAU – zie Organisatie van Afrikaanse Eenheid
OCAM – zie Afrikaans-Madagassische Gemeenschappelijke Organisatie
Oeganda 31, 103, 189, 272
OERS 11, 87, 170, 257
Olieconferenties 157
Organisatie van Afrikaanse Eenheid (OAU/OUA) 73, 242
Organisatie van Oeverstaten van de Senegal – zie OERS
OUA – zie Organisatie van Afrikaanse Eenheid
Portugese gebieden 76

kroniek van afrika

inhoud jaargang 1969

chronologisch overzicht en aspecten

Afrika van 1 november 1968 tot 1 november 1969

- Afrikaans-Madagassische Gemeenschappelijke Organisatie (OCAM) 4
- Afrikaanse vakbeweging 94
- Angola 41, 126, 198, 274
- Algerije 6, 95, 161, 240
- Arabische staten 1, 89, 155, 233
- Associatie met de Europese Economische Gemeenschap 154
- Biafra – zie Nigerië
- Boeroendi 28, 267
- Boven-Volta 11, 99, 170, 251
- Botswana 42, 127, 198, 275
- Centraalafrikaanse Republiek 24, 115, 262
- Colloquium over Afrikanisatie 94
- Congo-Brazzaville 116, 187, 263
- Congo-Kinshasa 24, 117, 187, 263
  - de verschoppeling van Afrika 188
  - Kinshasa: 4 juni
- Dahomey 11, 99, 170, 252
- Economische Commissie voor Afrika 91
- ECOSOC 198
- Ententeraad 170
- Equatoriaal-Guinee 25, 118, 192, 264
- Ethiopië 28, 120, 192, 267
- Frankzone 239
- Frans-Afar- en Issaland 119, 267
- Franssprekende landen 90
- Gaboen 25, 119
- Gambia 11, 100, 171, 252
- Ghana 12, 100, 171, 252
  - Ankrah's corruptie 101
  - de tweede republiek 254
- Guinee 13, 103, 172, 255
- Guinee (Port.) 14, 103, 173, 255
- Ivoorkust 14, 104, 174, 256
- Kaapverdische eilanden 49, 288
- Kenia 29, 121, 193, 268
  - Tom Mboya, de man van het midden 193
  - twee vrienden in Kisumu 269
- Komoren 209, 288
- Lesotho 43, 276
- Liberië 14, 104, 175, 256
- Libië 96, 162, 241
  - van koninkrijk tot republiek 243
- Madagascar 199
- Maghreb 6, 95, 160, 239
- Malawi 128, 199, 276
- Mali 15, 104, 175, 257
  - de zeventiende staatsgreep 16
- Marokko 6, 96, 245
- Mauretanië 7, 97, 163, 246
- Mauritius 49, 139, 209, 289
- Mozambique 43, 128, 199, 276
  - het FRELIMO na de moord op Mondlane 129
- Namibië – zie Zuidwest-Afrika
- Niet-verbonden staten 153
- Niger 105, 257
- Nigerië 18, 105, 175, 258
  - een kanttekening 21
  - Nigerië en Biafra: winst en verlies 109
  - Biafra's tweede verjaardag 180
- OAU – zie Organisatie van Afrikaanse Eenheid
- OAU-Bevrijdingscomité 198
- Oeganda 29, 122, 196, 270
  - de inmenging in Afrika 123
- Oostelijk Afrika 26
  - de Aziaat tussen vele vuren 26
- Oost- en Centraalafrikaanse staten 93
- Organisatie van Afrikaanse Eenheid (OAU/OUA) 92, 160, 237
- Organisatie van Oeverstaten van de Senegal (OERS) 99
- OUA – zie Organisatie van Afrikaanse Eenheid
- Paus Paulus in Afrika 157
- Portugese gebieden 126, 197, 274

Rhodesië 43, 132, 200, 277
 –einde van het Gemenebest? 45
 –Rhodesië koerst naar apartheid 278
 Senegal 22, 114, 184, 261
 Seychellen 209
 Sierra Leone 22, 114, 186, 261
 Soedan 8, 97, 163, 247
 –Soedans tweede staatsgreep 165
 Somalië 30, 125, 271
 St. Helena 49, 209
 Swaziland 45, 134, 201, 279
 Tanzania 30, 126, 197, 273
 Togo 23, 115, 186, 262
 Tsjaad 26, 192, 264
 –het lange front 265
 Tunesië 9, 98, 168, 248
 UNHCR 159
 Verenigde Arabische Republiek 9, 98, 168, 250
 Vluchtelingen 5
 VN-commissie voor apartheid 274
 VN-dekolonisatiecommissie 197
 Westafrikaanse Douane-unie 169
 Zambia 45, 134, 201, 279
 –Kaunda, de Atlas van Zambia 281
 Zuidelijk Afrika: conferenties 32
 –de guerrilla in Zuidelijk Afrika 33
 Zuid-Afrika 46, 136, 202, 283
 –de uitwaartse politiek van Zuid-Afrika 204
 –van Kleurlingen en Verkrampptes 284
 Zuidwest-Afrika 48, 138, 208, 288

artikelen en aspecten:

Bayer, A.E. De Aziaten tussen vele vuren 26
 Rhodesië: einde van het Gemenebest? 45
 de inmenging in Afrika 123
 Tom Mboya: de man van het midden 193
 Tsjaad: het lange front 265
 Twee vrienden in Kisumu 269
 Rhodesië koerst naar apartheid 278
 Kaunda: de Atlas van Zambia 281
 Africa's quest for an identity 290
 Duller, H.J. Het economisch onderwijs aan Afrikaanse universiteiten 50
 de Jonge, Kl. Demografie van Afrika. Van 'fiction' tot 'science' 222
 van der Laan, H.L. Syrians or Lebanese: which name is correct? 140
 Kranendonk, H.C. Regionale ongelijkheid – het voorbeeld van de Middle Belt in Nigerië 145

- v.d. Meulen,J.   Mali: de zeventiende staatsgreep 16
    Soedans tweede staatsgreep 165
    Libië: van koninkrijk tot republiek 243
- Roskam,K.L.   Nigerië: een kanttekening 21
    de guerrilla in Zuidelijk Afrika 33
    Ankrah's corruptie 101
    Nigerië en Biafra: winst en verlies 109
    het FRELIMO na de moord op Mondlane 129
    Paus Paulus in Afrika 157
    Biafra's tweede verjaardag 180
    de verschoppeling van Afrika 188
    Kinshasa: 4 juni 190
    de uitwaartse politiek van Zuid-Afrika 204
    Ghana: de tweede republiek 254
    van Kleurlingen en Verkrampes 284
- Sterkenburg,J.J.   Some characteristics of Tanzania's second Five-year Plan 210
- Thoden van Velzen,H.U.E.
en J.J.Sterkenburg   The Party Supreme 65

boekbesprekingen

- Bouman,F.J.A.   *Het Nederlandse Vrijwilligersprogramma*, door A.Kater 228
- Heinemeyer,W.F.   *Nationale Integratie en Regionale Diversiteit*, door H.van der Kloet
299

documenten

- The Lusaka Manifesto on Southern Africa 301
- J.K.Nyerere   The Nigeria-Biafra crisis 306

Rhodesië 38, 196, 277
 –Apartheidsrepubliek 111
 Rwanda 32, 190
 Senegal 22, 179, 261
 –een Senegalese zwaluw 94
 Seychellen 124
 Sierra Leone 22, 95, 181
 Soedan 10, 79, 160, 249
 –de Mahdi-beweging in de Soedan 80
 –Soedan: de grote kloof 83
 Somalië 32, 103, 190, 272
 Spaanse Sahara 161, 250
 Swaziland 197, 278
 Talengebruik 246
 Tanzania 34, 104, 190, 272
 –De Zansabijnse maagdenroof 274
 Togo 22, 181, 262
 Topconferentie 181
 Topconferentie Niet-gebonden landen 241
 Topconferentie van Oost- en Centraalafri-
 kaanse staten 6
 Trekarbeid 157
 Tsjaad 25, 98, 186
 –uitvechten 268
 Tunesië 10, 84, 162, 251
 –een louteringsproces? 163
 UDEAO 170
 Verenigde Arabische Republiek 11, 85, 168,
 252
 –hoe verder? 255
 Verenigde Staten en Afrika 75
 Vorster naar Malawi, Rhodesië en Europa 192
 Vrachttarieven 100
 Westafrikaanse Economische Gemeenschap
 (CEAO) 170
 Zambia 40, 116, 197, 278
 Zuidelijk Afrika 106
 –de weg tussen Botswana en Zambia 106
 Zuid-Afrika 41, 117, 198, 278
 –de les van Lesotho 42
 –de blanke broedertwist 118
 –Britse wapens voor Zuid-Afrika 199
 –Honger en hervestiging 206
 Zuidwest-Afrika 44, 211

artikelen en aspecten

Bayer, A.E. de schaduw van Nairobi 29
 Soedan: de grote kloof 83
 Tsjaad: uitvechten 268
 de Zansabijnse maagdenroof 274
 Diamond, S. Who killed Biafra? 45
 Doornbos, M.R. Protest Movements in Western Uganda: some parallels and
 contrasts 213
 Emanuel, P.A. een Senegalese zwaluw 94
 Tunesië - een louteringsproces? 163
 Boven-Volta: soldaten boven 172
 VAR: hoe verder? 255

- February, V.A.   A Nguni legacy 281
- Mtshali, B.V.   South Africa and Zambia's 1968 Election 125
- Roskam, K.L.   Biafra: het einde van een staat 16
de honger na de val van Biafra 20
Johathan's staatsgreep 35
de les van Lesotho 42
Nigerië: honger 90
de weg tussen Botswana en Zambia 106
Rhodesië: apartheidsrepubliek 111
Zuid-Afrika: de blanke broedertwist 118
Britse wapens voor Zuid-Afrika 199
honger en hervestiging 206
- Schipper-de Leeuw, M.   Quelques réflexions sur la francophonie en Afrique noire 62
- Schlemmer, L.   The general election of 1970 and political trends in South Africa 230
- Wessels, A.   De Mahdi-beweging in de Soedan 80
- interviews**
- Roskam, K.L.   Dr. Kenneth Kaunda 289
Miss Frene N.Ginwala 294
- verslagen**
- Bayer, A.E.   Asa's dood? 70
- Doornbos, M.R.   In Boston 329
- documenten**
- Emanuel, P.A.   de Afrikaniteit van Algiers 136
Bestandsbronnen 237
- The Lusaka resolutions 303

Houphouet's vijfde

'De openhartige dialoog.' Zo noemde president Houphouet-Boigny het beleid waar hij eind 1969 toe overging, toen hij rechtstreeks contact opnam met vertegenwoordigers van verschillende groepen in de samenleving, met name de jongeren, arbeiders en ondernemers. Hij deed dat omdat hij via de bestaande organen, instanties en kanalen niet voldoende vat gekregen had op groeiend onbehagen en critiek, en inmiddels zeer velen zich met hun klachten al tot hem gewend hadden. Aan reacties geen gebrek, en de president aarzelde van zijn kant niet spoedig maatregelen te nemen. In januari 1970 wijzigde hij zijn regering, waarin niet minder dan negen jongeren werden opgenomen. Slechts vijf ministers hoefden echter het veld te ruimen doordat hij tegelijkertijd het aantal departementen met vier tot in totaal tweentwintig uitbreidde. Begin 1970 gingen voorts de minimumlonen en salarissen aanmerkelijk omhoog.

Een 'boodschap aan de natie' bij de herdenking van het tienjarig bestaan van de republiek in augustus gaf hem een eerste gelegenheid enige van zijn bevindingen uit te dragen. Naast tevredenheid en trots, en een — te verwachten — lofzang op de bereikte resultaten liet hij ook de nodige critiek horen, waar een algemene uiteenzetting over 'de dialoog' aan vooraf ging. Het was hem voorgekomen, dat de rol van het staatshoofd in een vrij land inhield 'steeds getrouwer en steeds nauwer zich de gevoelens en zorgen van zijn volk eigen te maken en te vertolken'.¹ Zonder 'de essentiële rol' van allerlei vertegenwoordigende organen te verwaarlozen, 'diende hij daarvoor hèn tegemoet te gaan die uiteindelijk zijn beleid en dat van zijn regering legitimeerden en rechtvaardigden'.

Over die essentiële rol zweeg hij verder; dat de vertegenwoordigingen tekort geschoten zijn, bleek uit zijn eerste kritische uitspraak. Zowel rake critiek als onjuistheden en ongerechtvaardigde beschuldigingen waren losgekomen toen hij de dialoog inzette, omdat 'voor een deel de nodige uitleg en rechtvaardiging niet op tijd of niet volledig waren gegeven, waarop het de taak van het staatshoofd werd, na veel te hebben aangehoord en aangenomen, op zijn beurt de gespreksgenoten te antwoorden en voor te lichten'. Dit laatste echter hoort tot het werk van regering en administratie. De regering had hij inmiddels aangepakt; nu kreeg de administratie een waarschuwing.

In de volgende tien jaar zou die administratie 'beslist modern, open en verantwoordelijk' moeten worden. Zij was er 'niet alleen om te verhinderen, te verbieden en te remmen, maar veeleer om op te wekken, aan te moedigen, te coördineren en vrucht te doen dragen'. Zij moest 'niet log, pietepeuterig en bemoeiziek' zijn; hij spoorde aan tot 'vertrouwen decentraliseren' en men moest zich niet laten verstrikken 'in de vangarmen van overdreven bemoeienis van 'op hol geslagen bureaucratieën''. En wat de ambtenaren betrof, zij moesten vooral niet 'denken dat zij behoorden tot een wereld waarin alleen onbewegelijkheid en voorrechten troef waren'; het zou niet mogelijk moeten zijn, dat 'een geest van winzucht, van zelfzucht en van bedriegerij opkwam'. Of een Afrikaans land rijk of arm is, of het bewind er radicaal of liberaal is, dan wel zich socialistisch of humanistisch noemt, de administratie heeft blinkbaar overal met dezelfde problemen te kampen.

Deze herdenking was niet meer dan een voorspel tot *de* gebeurtenis van het jaar,

het vijfde congres van de Parti Démocratique de Côte d'Ivoire (PDCI), van 29 tot 31 oktober gehouden te Abidjan, waar in alle openheid vele zaken aan de orde werden gesteld. Maar dat had niet kunnen gebeuren als niet acht dagen eerder op 'de plantage', het buitenverblijf van de president in zijn geboortedorp Yamoussokro, een conclaaf had plaatsgevonden waar geen nieuwe paus gekozen werd, maar de regerende sterker dan ooit uit te voorschijn kwam. Formeel heette de bijeenkomst 'studieconferentie', maar het partijblad *fraternité-hebdo* schreef rustig voorcongres, zonder aanhalingstekens. Een voorcongres over op het congres te nemen besluiten, dat vijf dagen duurde tegenover het congres zelf drie, en waarin de president een dialoog aanging met alle leidende figuren van de partij, te weten het Politieke Bureau, de Raad van Bestuur (Comité Directeur) en de secretarissen van alle afdelingen (sous-sections) in de vierentwintig departementen, alsmede leden van de regering, in totaal ongeveer 250 deelnemers.

Enkele dagen voor de aanvang weer van dit voorcongres had de president nog een aantal jongere vooraanstaande figuren ontvangen, met hen over het congres gesproken en toegezegd dat met hun zeer ter zake doende suggesties aan het Politieke Bureau rekening zou worden gehouden. Deze atmosfeer van wederzijdse openheid maakte het ook mogelijk op het voorcongres de netelige zaak van de samenzwering van 1963 af te wikkelen.

In camera waren daarvoor meer dan 90 verdachten veroordeeld, van wie negentien ter dood. De doodvonnissen zijn echter niet uitgevoerd en in 1967 waren ook de laatste veroordeelden weer vrijgelaten. De werkelijke toedracht is nooit bekend geworden, maar bleef de gemoederen bezig houden. Naar verluidt lieten de deelnemers aan het voorcongres zich de kans niet ontgaan en in een openhartige gedachtenwisseling niet veel overeind van wat de overheid destijds als een complot had voorgesteld. De president aanvaardde de consequenties: de oud-minister Charles Donwahi werd met drie medeveroordeelde medestanders in het Politieke Bureau opgenomen, dat bovendien, evenals de Raad van Bestuur en het parlement, werd uitgebreid.

Behalve dit eerherstel van 'samenzweerdere' is de intree van een groot aantal bekwaame en reeds ervaren jongeren in de hoogste instanties van partij en staat een opvallend aspect van de wijzigingen van 1970. Die intree maakt ook een kenmerkend verschil uit met een zelfde stel maatregelen dat na de crisis van 1963 genomen werd en waarbij in de eerste plaats politiek getrouwen de bressen vulden en nieuwe plaatsen innamen. In samenhang met de boven geciteerde waarschuwing van de president aan de ambtenaren bezien, geeft dit misschien een aanwijzing dat, waar het overheidsbedrijf steeds meer op een gespecialiseerd ambtenarenkorps moet steunen, de suprematie van de partij slechts te handhaven is door het stellen van ook niet-politieke kwaliteitseisen voor het vervullen van leidende functies. Daarmee komt de weg vrij voor een nieuwe elite. Een tendens die nog versterkt wordt door de achtergrond van de onrust van 1969, die vermoedelijk weinig van die van 1962 verschilt: een ongelijkmatig doorwerkende economische ontwikkeling en een groeiend aanbod van geschoolden.

Een ander verschil is uiteraard het tijdsverloop waarin de maatregelen genomen werden en het hier aangeduide klimaat van ontspannenheid en openheid. De president schreef dat aan een methode toe, de dialoog, maar behalve dat politici nooit

uitgeleerd raken, zoals hijzelf zei, is intussen ook de samenleving verder geëvo-lueerd. Het spel van regeren en opponeren wordt nu anders gespeeld; de voorkeur van de president voor 'discussie, ook al is die fel, en het loyale debat' heeft instem-ming gevonden. Openheid tegenover elkaar betekent echter niet noodzakelijkerwijs ook meer openheid naar buiten.

Zó gesterkt verliet de president het voorcongres, dat hij in de monoloog van zijn congresrede onverbloemd het andere deel gaf van zijn verklaring voor de rake critiek, de onjuiste beweringen en de ongerechtvaardigde beschuldigingen van de laat-ste tijd, en waar hij zo ongeveer de hele steedse samenleving bij betrok.

Hij zou graag zien, dat eerst de partij zich een 'esprit permanent de dialogue' eigen maakte.² 'Inderdaad hebben wij gemerkt dat er niet genoeg contact was tussen de leidende instanties (...) en de basis (...). Niets kan directe inlichting van de massa vervangen, en wij zien daar geen beter middel toe dan de steeds voortgezette of weer opgevatte dialoog (. .)'. Hij wilde hen niet al te hard vallen, 'maar hoeveel parlementariërs, hoeveel leden van economische en sociale raden zouden er bijv. prat op kunnen gaan uit zichzelf bepaalde wettelijke economische of sociale maatregelen aan de massa uitgelegd te hebben? Wanneer zij de dorpen ingaan vinden zij het maar al te vaak wel genoeg de prefecten, onderprefecten, hoofdambtenaren of enkele vrienden te bezoeken'. Zij bleven daarmee niet alleen in gebreke, maar ook niet op de hoogte, wat toch onmisbaar was om politiek te kunnen leiden. Deze fout van de partij had ook zijn weerslag op het staatsapparaat. 'Hoeveel ministers zouden prat kunnen gaan op bezoeken aan het binnenland anders dan om verwan-ten of vrienden op te zoeken?' Zij hadden zeker vaak verdienstelijk werk gedaan in het buitenland, soms bezochten zij inderdaad prefecturen om voor bepaalde uitvoeringsmoeilijkheden een oplossing te zoeken, 'maar zelden zullen zij van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben om van gedachten te wisselen met de afdelings-se-cretarissen of naar de massa te luisteren'. 'Hoeveel ministers hebben voortdurend en voldoende contact met hun directeuren of diensthoofden? Hoeveel deze laatste weer met hun ondergeschikte ambtenaren om na te gaan hoe de zaken worden af-gedaan, en vooral welke moeilijkheden zich voordoen bij de uitvoering van opgedragen taken?' 'De vonk springt niet over, en hetzelfde kan men vaststellen voor de betrekkingen tussen het half-ambtelijke en particuliere bedrijf en de overheid. Bo-vendien bestaat er geen of maar weinig contact tussen werkgevers en werknemers, en geen of weinig contact tussen de werknemers onderling buiten de periodes waar-in zij hoger loon of andere voordelen eisen.'

De president daalde nog verder af. Even later vroeg hij of de partijleiders niet ook de jeugd in de schoolbanken voor moesten lichten. Wij zullen hem echter niet ver-der volgen, omdat hij inmiddels het onderwerp economie had aangesneden. Het congres liet ook een flink stuk van de keerzijde van die medaille zien. Het is niet nodig dit eveneens tot in bijzonderheden na te gaan; het is weer de president zelf die onverhuld heeft toegegeven welke prijs zijn land voor de snelle, eenzijdige en ongelijkmatig doorwerkende economische ontwikkeling moest betalen toen hij in zijn nieuwjaarsrede opmerkte, dat 'de Ivoorkust te vaak een wereld van distorsies, van ongelijkheden en van onevenwichtigheden (bleef), waarin het wrong tussen de hoofdstad en de rest van het land, tussen de steden en het platteland, tussen de sa-vannes in het noorden en de bossen in het zuiden, tussen de verschillende sectoren

die bij de economische ontwikkeling betrokken (waren) en tussen de verschillende sociale categorieën'.³

Wel dient nog te worden stilgestaan bij een ander punt uit zijn congresrede, dat tot buiten Afrika toe de aandacht trok. Dialoog en onderhandeling achtte hij eveneens de aangewezen middelen om in deze wereld een werkelijke vrede te bewerkstelligen, en zij werden dus ook richtlijn voor het buitenlands beleid van Ivoorkust. Dat betekende, ook ten opzichte van Zuid-Afrika, 'geen ogenblik aarzelen om, koppig, steeds weer tot de dialoog terug te keren'. Waarnemers hadden wel iets in die zin vermoed, toen in augustus na een ambassadeursconferentie bekend werd gemaakt, dat het buitenlands beleid niet wezenlijk zou veranderen, maar wel zou worden aangepast aan de toestand in de wereld en in Afrika. Voor zeer velen kwam dit echter toch wel als een grote verrassing waarop zij allesbehalve geneigd waren positief te reageren. Op 4 november kwam de president daarom op een persconferentie nog eens op dit punt terug.⁴ Hij wees op het mislukken van de jaren lang gevoerde actie om Zuid-Afrika tot wijziging van het apartheidsbeleid te brengen, en verklaarde bondig dat maatregelen als beperking van wapenverkoop, verbreken van diplomatieke betrekkingen en het landingsverbod voor Zuidafrikaanse vliegtuigen 'tragisch of belachelijk' uitwerkten. 'Door toevlucht te nemen tot geweld lossen wij dat probleem niet op. Wij willen dus een dialoog met dat land aangaan, wat niet zeggen wil dat wij het gaan erkennen. Vooraf zullen wij de pelgrimsstaf opnemen en alle verantwoordelijke staatshoofden van onafhankelijk Afrika bezoeken om een topbijeenkomst op te zetten met een beperkte agenda, en op welke bijeenkomst de Ivoorkust haar positie zal omschrijven en haar argumenten uiteen zal zetten.' De wens van de Ivoorkust 'de dialoog aan te gaan met Zuid-Afrika zal dus niet een eenzijdig initiatief van ons land zijn'. Hij lichtte nog toe, dat deze politiek van dialoog en vrede gelijk was aan die welke hij voorstond met betrekking tot Portugal en dat die tot stand zou komen in gemeen overleg met de staten van Afrika.

Hij had verklaard geen illusies te hebben over de verguizing die hem te wachten stond. Wat hij echter niet kon voorzien was de inval in Guinee op 22 november, die de Afrikaanse staten dadelijk te hoop dreef en zowel van de OERS als van de OAU scherpe anti-Portugese resoluties tot gevolg had. Daarmee leek de kans die er nog mocht zijn dat het ooit tot dialogen over de dialoog zou komen voorlopig tot nul gereduceerd. Wat de president ook tot nadenken moet hebben gestemd, is dat zijn eigen Entente evenmin van zins bleek hem te volgen. Alleen Dahomey verklaarde zich wat moeizaam vóór. Elders hadden alleen Botswana, de C.A.R., Gaboen, Lesotho, Madagascar, Malawi en Mauritius positief gereageerd. De rest van onafhankelijk Afrika verklaarde zich onomwonden tegen of zweeg. De president trok zijn conclusies. Op de jaarvergadering van de OCAM, eind januari 1971, was hij niet aanwezig. Alleen de Madagassische minister van buitenlandse zaken gaf een uiteenzetting over de politiek van zijn land ten opzichte van Zuid-Afrika, die eveneens in november 1970 een nieuwe wending had genomen. De vergadering verkoos deze verklaring voor kennisgeving aan te nemen. De OCAM had het al moeilijk genoeg met de uittrekking van Kameroen uit Air Afrique en van Senegal uit de suikerovereenkomst. In februari volgden nog, bij gelegenheid van een officieel bezoek van de Congolese president Mobutu aan Senegal, besliste uitspraken van de beide staats-

hoofden tegen een dialoog met Zuid-Afrika. Hiermee zijn ook de neuzen in de OCAM geteld. De dialoog als gezamenlijk initiatief is voorlopig van de baan.

pae

Noten:

- 1 Le message du Chef de l'Etat, *Fraternité-Hebdo* 589 (7 aug. 1970), 4-5, waaruit ook de volgende citaten stammen.
- 2 Dit citaat en de volgende ontleend aan L'intervention du président d'honneur du parti, FH 601 (31 okt. 1970), 5.
- 3 Le message du nouvel an du Chef de l'Etat, FH 610 (1 jan. 1971), 8.
- 4 Citaten uit *Le Monde* 6-11-1970.

Oeganda: Rebelle con sordino

Idi Amin Dada is geboren in 1925 in het dorp Koboko in het noordelijk deel van Oeganda en behoort tot het volk der Kakwa. Als jongen hoedde hij geiten — evenals Obote. Ondanks veel schoolverzuim — zijn vader kon niet altijd schoolgeld betalen — kon hij de lagere school aflopen. In 1944 trad hij in Britse dienst bij de *the Kings African Rifles*. Als infanterist nam hij deel aan de veldtocht in Birma, waarvan hij bij de persconferentie die hij na de coup hield, het lintje droeg. In 1953 kwam hij — steeds in dienst van Groot-Brittannië — in actie tegen de Mau Mau in Kenia. Acht jaar later werd hij officier waarna hij regelmatig in rang is gestegen tot kolonel en plaatsvervangend bevelhebber van Oeganda's leger en luchtmacht. In opdracht van president Obote richtte hij opleidingskampen in voor Christophe Gbenye, de politieke opvolger van Patrice Lumumba, en tegenstander van de huidige president van Congo, generaal Mobutu. Later verzamelde hij goud en ivoor om wapens te kopen voor de Simba-rebellie, eveneens tegen generaal Mobutu. Voor zijn acties in die dagen moest hij zich in 1966 verantwoorden voor een commissie van onderzoek, die de rol die Amin en president Obote in deze aangelegenheid hebben gespeeld, nader wilde onderzoeken. De afgezette president en generaal Amin zijn lange tijd zeer goede vrienden geweest. Amin's vierde vrouw — de generaal is een Moslim — behoort tot dezelfde stam, de Langi, als president Obote. Amin is er steeds rond voor uitgekomen dat hij maar matig in politiek is geïnteresseerd. (Van de leden van Oeganda's missie bij de Verenigde Naties, kende niemand hem.)

Dr. Milton Apollo Obote, president van Oeganda, was, naar werd verteld, een der felste deelnemers aan de Gemenebest-conferentie van Singapore, waar de Britse

conservatieve premier Edward Heath verantwoording moest afleggen voor zijn voorgenomen wapenleveranties aan Zuid-Afrika. Als een der eersten was hij er aangekomen en hij behoorde tot de laatsten die Singapore hadden verlaten. Nog geen half jaar geleden had Obote zichzelf aangeduid als 'misschien de enige Afrikaanse leider, die niet bang hoeft te zijn voor een staatsgreep'. Een dergelijke uiting brengt het Griekse spreekwoord in herinnering: 'Wie de Goden ten verderve willen brengen, slaan zij met blindheid.' Toch waren er factoren in Uganda geschapen die voor Obote's vertrouwen pleitten. Evenzeer als in het geval van Nkrumah, was de verwondering der politieke commentatoren over de val van Obote algemeen, zowel binnen als buiten Afrika. De ex-president stond bekend als een geslepen tacticus, die de kunst verstond bestaande tegenstellingen tussen individuen en groepen zo tegen elkaar uit te spelen dat hij er gelegenheid door kreeg, zijn eigen doeleinden te verwerkelijken. Daartoe hoorde ook de welbekende tactiek, zich te omringen met figuren die — hetzij door hun politieke gezindheid, hetzij door persoonlijke eerbijde — elkaars tegenstanders waren. Het feit dat de eigenlijke gebeurtenissen die dadelijk aan de staatsgreep voorafgingen zowel als de strijd om de macht vele malen zijn verteld, maar bijna steeds weer anders en dat elk van die verschillende versies een ander licht op de zaak zou werpen, maakt het noodzakelijk, allereerst tot dit verhaal terug te keren.

De teerling wordt geworpen

Op 25 januari, kort nadat president Obote de thuisreis was begonnen, werden hem bij een tussenlanding in Bombay de eerste vragen gesteld over het verloop van een staatsgreep waarvan hij — zonder dit uit enig commentaar te laten blijken — op dat ogenblik voor het eerst moet hebben gehoord. Hij weigerde commentaar. Na zijn aankomst in Nairobi werd hij door Kenia's vice-president Daniel arap Moi onder politie-escorte naar een hotel gebracht. De politie hield journalisten en fotografen op een afstand. Wat het ogenblik van de coup betreft, dat schijnt zelfs voor de nieuwe machthebber, oud-bokskampioen en self-made man generaal Idi Amin Dada, weinig minder onverwacht te zijn gekomen dan voor Obote zelf. Amin heeft aan een Amerikaanse correspondent verteld dat hij — op de hoogte van een samenzwering tegen zijn leven — pas had besloten dat het ogenblik voor hem was gekomen om in te grijpen, toen een legerauto met een gewone chauffeur zijn hek kwam binnenrijden. De militair vertelde hem dat de zuivering al was begonnen. Amin reageerde toen snel. Hij gaf het sein tot actie over te gaan aan de van tevoren gewaarschuwde legercommandanten waarvan hij wist dat ze achter hem zouden staan. De voornaamste botsingen met troepenonderdelen die trouw aan Obote waren gebleven, duurden minder dan 24 uur. Het aantal doden als resultaat van de gevechten werd geschat tussen de 120 en 150 van wie verreweg de meesten soldaten waren.

De staatsgreep werd uitgevoerd volgens de regels van de in Afrika langzamerhand druk beoefende kunst. Troepen omsingelden het parlamentsgebouw en bezetten de radiozender, het postkantoor, het station, banken en andere strategische punten in de stad. Bij de internationale luchthaven Entebbe, aan het Victoriameer, zijn enkele slachtoffers, onder wie twee Canadese priesters, gevallen doordat een tank een

granaat afvuurde, naar werd gezegd om een portret van Obote naar beneden te schieten. Een soldaat deelde aan een Engelse journalist mee dat zeven personen in schermutselingen om de luchthaven waren omgekomen en hij had eraan toegevoegd: 'I don't mind making you the eighth'. De ambassades in Kampala adviseerden hun personeel binnenshuis te blijven. Op het terras van een der luxe-hotels in het centrum van de stad bleven de gasten overigens onverstoord kaart spelen, bij dansmuziek uit de luidsprekers. Vice-president John Babiha, de hoogste gezagdrager tijdens de afwezigheid van president Obote, zei: 'Mijn advies aan dr. Obote is, in Nairobi te blijven tot we hier meer details kunnen geven'. Deze details zullen de afgezette president beslist niet hebben aangemoedigd naar huis terug te keren. President Obote is de volgende dag uit Nairobi doorgevlogen naar Dar es Salaam, hoofdstad van Tanzania, waar hij lange besprekingen met president Nyerere heeft gevoerd. Zoals te verwachten was heeft de Tanzaniaanse president het geforceerde aflossen van de wacht in het nabuurland Oeganda ernstig opgenomen. De politieke weg die Obote met zijn 'handvest van de gewone man' in Oeganda was ingeslagen was het Tanzaniaanse socialisme tenslotte meer verwant dan de politieke koers van de meer op Westerse opvattingen en waarden georiënteerde derde partner in de bond: Kenia. De resultaten van de besprekingen zouden spoedig bekend worden. In de eerste dagen na de staatsgreep deden in Kampala hardnekkige geruchten de ronde dat president Nyerere een inval in Oeganda zou beramen om zijn ambtgenoot weer in het zadel te helpen. Op een persconferentie ontzenuwde de Tanzaniaanse president deze geruchten echter: 'wij weigeren de autoriteit te erkennen van hen die hun medeburgers hebben gedood bij een poging, een gevestigde regering omver te werpen. De Tanzaniaanse regering is echter niet van plan zich in de binnenlandse aangelegenheden van Oeganda te mengen'. Drie dagen na de staatsgreep had Kampala weer een normaal aanzien gekregen. Het werk in winkels en kantoren was hervat. Teruggekeerde zakenlieden wisten te vertellen dat het in het noorden van het land — ondanks berichten omtrent het tegendeel — volkomen rustig zou zijn. Vijftien uur na de staatsgreep kwam generaal Amin voor de radio.

Hij deelde mee dat hij dr. Milton Obote als president had afgezet, zonder dat dit betekende dat hijzelf daarmee definitief een politieke rol zou willen spelen. 'Ik ben beroepssoldaat en er voorstander van dat de militairen van een land achter hun regering staan zolang die regering de steun van het volk heeft. Ik ben niet van mening veranderd.'

De eerste politieke daad van generaal Amin was het vrijlaten van 55 politieke gevangenen (op 28 januari). Hij ontsloeg het kabinet van president Obote en verbodde alle politieke activiteiten tot nader aankondiging. Er werd een avondklok ingesteld. Overdag was het feest in Kampala. Vooral het weerzien van de vrijgelaten gevangenen met hun verwanten en vrienden droeg daartoe bij. Tot de vrijgelatenen behoorden: de voormalige minister-president Benedicto Kiwanuku, die als leider van de oppositie na de aanslag op Obote's leven in de herfst van 1969 was gearresteerd, vijf voormalige leden van de regering, de voormalige commandant van het leger, brigadegeneraal Shaban Opolot en Nalinya Mpolongoma, de zuster van de voormalige Kabaka van Buganda, Edward Mutesa II (King Freddie). Zij verklaarde niet te weten waarom ze in 1969 was gearresteerd. De gevangenen maakten allen de indruk goed te zijn behandeld. Sommigen hunner hadden echter al van

1966, toen Obote Mutesa II als koning van Buganda en president van Oeganda afzette, gevangen gezeten.

Generaal Amin reed na een korte toespraak tot de gevangenen ('er is in Oeganda geen ruimte voor haat en vijandschap') naar het parlamentsgebouw dat door zijn troepen was omringd, om het kabinet van de afgezette president zijn congé te geven. Generaal Amin verklaarde na een korte en dramatische zitting, dat de afgezette ministers vrij waren om naar hun woningen terug te keren. 'U hoeft niet voor Uw veiligheid beducht te zijn, want de nieuwe regering van Oeganda is er meer op uit, de burgers van dit land te verenigen dan op iets anders'. Wel werden de ministers verzocht, hun grote dienstwagens niet mee te nemen. Van sommige ministers nam generaal Amin met een handdruk afscheid. De belofte van de nieuwe machthebber de stoffelijke resten van de voormalige Kabaka naar naar Kampala te laten brengen voor een traditionele begrafenis in de aarde van zijn voorvaderen, werd met gejuich begroet.

Dezelfde dag betuigde de regering van het buurland Tanzania haar trouw aan de afgezette president Obote.

In een kennelijke poging om op zijn eigen wijze tot een gevoel van nationale eenheid in het land bij te dragen zei generaal Amin later in een gesprek met journalisten dat hij persoonlijk geen grief tegen Obote had, maar dat deze zich met verkeerde adviseurs had omringd. Hij, Amin, zou de vorige president niets in de weg leggen om naar zijn land terug te keren, als particulier staatsburger wel te verstaan. Hij ging zo ver, zelfs niet op de verwijdering van Obote's portret in het parlamentsgebouw aan te dringen en de mogelijkheid open te laten dat Obote in een nieuwe regering zou worden opgenomen.

Terwijl het nieuwe regime in Oeganda zich in de week na de staatsgreep enigszins stabiliseerde — de eerste zondag na de coup was Kampala vredig als op iedere andere zondag — werd iets bekend van de pogingen van dr. Obote om weer enige greep op de situatie in zijn land te herwinnen. Die pogingen waren voornamelijk ondernomen in de vorm van gesprekken met zijn voormalige ambtgenoten in de Oostafrikaanse Gemeenschap. Deze stappen brachten hem, voorzover dit is op te maken uit het erkenningsbeleid, behalve in het geval van Tanzania en Somalië, de twee landen die loyaal bleven aan het presidentschap van Obote — weinig succes. De Keniaanse president Jomo Kenyatta — in overeenstemming met zijn faam van nuchterheid en bedachtzaamheid, weigerde kennelijk zich in dit opzicht voorbarig vast te leggen. Ook in Addis Abeba, waar dr. Obote hoffelijk werd ontvangen, zijn geen reacties vernomen die op een komende isolatie van generaal Amin binnen de Oostafrikaanse Gemeenschap kunnen wijzen.

Wie zat er achter?

Merkwaardig doet Obote's uiting aan, waarin hij de hand van Israël in de volbrachte staatsgreep suggereert.

Als tactische zet om zijn tegenstanders bij de Moslims van zijn land in een kwaad daglicht te plaatsen, lijkt zo'n beschuldiging handig.

Aan de andere kant openbaart zij bij de ex-president een gevoel van grote onzekerheid, die volkomen in tegenstelling staat tot de zelfverzekerdheid die hij nog enkele dagen voor de coup aan de dag legde.

Een woordvoerder van het Israëliësch ministerie van buitenlandse zaken heeft de

beschuldigingen met enige verbazing van de hand gewezen. Hij wees er op dat Israël's betrekkingen met de regering-Obote zeer goed waren en dat Israël — op verzoek van president Obote — jarenlang technische hulp aan Oeganda heeft verleend, op civiel zowel als op militair gebied. (Het is bekend dat zowel generaal Amin zelf als politiechef E.W. Oryema, de rechterhand van Amin bij de staatsgreep, in Israël zijn opgeleid.) Na die ene uitlating van dr. Obote, twee dagen na de machtsovername, is niemand, ook Obote zelf niet, op deze beschuldiging teruggekomen.

Van Tanzaniaanse zijde is Groot-Britannië vagelijk in verband met de staatsgreep genoemd. Het is bekend dat Obote een van de felste tegenstanders van Engeland was in de aangelegenheid van de wapenleveranties aan Zuid-Afrika en het is begrijpelijk dat de directies van de nederzettingen der grote Britse banken in Oeganda — ook al maakten ze 'bonne mine à mauvais jeu' maar matig geestdriftig waren over de recente 'wending naar links' en over de nationalisatiepolitiek die onderdeel was van de verwerkelijking van het 'handvest van de gewone man'. Ook hier blijft het bij vermoedens zonder enig overtuigend bewijsmateriaal. Integendeel, er zijn omstandigheden van binnenlandse aard te noemen, en vooral persoonlijke animositeiten in de top van het Oegandese staatsapparaat die de veronderstelling van buitenlandse inmenging overbodig kunnen maken.

Het is steeds Obote's tactiek geweest zijn tegenstanders voor te zijn. Tot de uitschakeling van de president der republiek, Mutesa II, heeft Obote besloten op een tijdstip (1966) toen hem duidelijk werd dat zijn positie als minister-president labiel zou blijven, zolang de Kabaka, een beminnelijke cosmopoliet — en tenslotte de traditionele heerser van het koninkrijk Buganda, waarvan Kampala het hart was — als tweede politieke concentratiefiguur in de hoofdstad zou zetelen. Of de Kabaka in 1966 van plan is geweest, Obote als premier af te zetten is moeilijk te achterhalen, zelfs voor historici die zich eraan zouden wagen; van dergelijke plannen worden gemeenlijk geen blauwdrukken gemaakt. De wijze waarop de Kabaka werd onttroond, het richten van geschut op de fragiele bouwsels die zijn paleis vormden, was op zijn minst onelegant en is zeker in kringen die de Kabaka nastonden, niet vergeten. (Helemaal los daarvan staan de politieke overwegingen die tot het instellen van een centrale eenhoofdige nationale staat hebben geleid. Het invoegen van een Oostafrikaans land in een ontwikkelingspolitiek die de levensstandaard omhoog moet brengen eist nu eenmaal offers, ook aan pluriformiteit. De vier koninkrijken van Oeganda maakten de binnenlandse politiek onoverkomelijk ingewikkeld.)

Matiging

Door de vlucht van de Kabaka en de verwoesting van zijn voorvaderlijk paleis in 1966 ontstond een duidelijke toestand in die zin dat ieder verder wist wie de baas was in Oeganda. Niet minder duidelijk was na het gebeurde, dat wie hier aan de macht wilde blijven sterk en slim moest zijn. De in de laatste jaren langzaam afnemende populariteit van president Obote wees er op dat hij niet even veel bekwaamheden aan de dag legde om in het zadel te blijven als om er te komen. De reeks van zijn persoonlijke reacties op kritiek en aanvallen wijst op een toenemende overge-

voeligheid voor eigen prestige. Het rigoureuus achter slot en grendel zetten van vooraanstaande *Baganda* onmiddellijk na de afzetting van de Kabaka bijvoorbeeld en de lichtgeraakte wijze waarop hij inging op kritiek die in het maandblad *Transition* door het parlamentslid Mayanja en anderen op hem werd geuit en die hem aanleiding was tot het gevangen zetten van de schrijver en van de uitgever (Rajat Neogy) van het blad vormen aanwijzingen voor een toenemend wantrouwig en hoogmoedig afwijzen van de intellectuele discussie pro en contra zijn beleid t.a.v. rechtspleging, Oostafrikaanse Unie en andere aspecten van zijn politiek. Daar staat bij Obote tegenover dat zijn onverdraagzaamheid binnen bepaalde grenzen bleef: tegenstanders die in zijn macht waren werden niet vermoord en in gevangenschap werden zij redelijk behandeld. Uit deze doortastendheid bij de behartiging van zijn belangen enerzijds en het toch ook weer terugschrikken voor terreur blijkt een zekere ambivalentie die weer in overeenstemming is met de plotselinge koerswijzigingen in zijn politiek, en daaruit voortvloeiend, zijn reputatie van een zekere onberekenbaarheid. Deze onvoorspelbaarheid van zijn acties (een voorbeeld daarvan is ook de plotselinge uitwijzing van Keniase arbeiders uit Oeganda, dwars tegen het streven naar Oostafrikaanse integratie in), verklaart mogelijk de aarzelende wijze waarop hem, bijvoorbeeld van Russische zijde, militaire hulp werd verleend. De laatste maanden voor de coup was deze hulp bijna tot stilstand gekomen. De man die Obote eind januari ontroonde, generaal Amin, drukte iets daarvan uit toen hij zei te geloven dat 'Obote een goed man was, die alleen verkeerde raadgevers om zich heen had verzameld'. Dit is een opmerkelijk genuanceerde uitspraak voor iemand die zojuist de macht aan zich heeft getrokken en een ander heeft afgezet. Een dergelijke uiting kan wijzen op twijfel achteraf over de juistheid van eigen handelen, maar ook op het open laten van een deur voor de vroegere 'patroon' Obote, wiens cliënt Amin tenslotte jaren is geweest. De persoonlijke achtergronden van de staatsgreep in Oeganda mogen niet al te zeer door Westerse bril worden bezien. Het patroon-client-stelsel dat in Oeganda en omliggende gebieden van Oost-Afrika al eeuwen inheems was, laat enerzijds ruimte voor mutaties in de machtsstructuur, maar geeft anderzijds ook een betrekkelijke continuïteit aan de verhouding tussen mensen. Het baas-en-knecht zijn wordt er betrekkelijker door, maar ook wat naar buiten zich als revolutie schijnt aan te dienen, blijkt naar Westerse begrippen soms opmerkelijk *con sordino* te worden gespeeld. Het is niet uitgesloten dat historici, die hier dieper kunnen graven, achter veel wat zich als revolutie voordeelt, elementen van een welhaast institutionele rebellie zullen herkennen, die in wezen het politieke gezicht der cultuur, ondanks periodieke machtswisselingen, onaangetast laten.

Parallel-organisaties

Een klassiek middel van regeerders die hun macht op een breder basis willen vestigen is, naast enkele bestaande organisaties, zoals leger en politie, concurrerende lichamen in het leven te roepen met ongeveer hetzelfde doel. De redenering achter deze opzet is dat tussen twee parallel-organisaties een wedijver ontstaat die maakt dat zij elkaar bewaken en de groei van elkaars macht in toom houden. Dit nu is wat dr. Obote schijnt te hebben gedaan naarmate hij de toenemende macht van het

leger begon te wantrouwen. Deze vorm van verdeel en heers-tactiek is echter een tweesnijdend zwaard. Het ontstaan zelf van zulk een parallel-lichaam is n.l. een duidelijke motie van wantrouwen aan het adres van de bestaande instantie. De kans bestaat dan ook dat de gevestigde elite zal trachten, de opkomende tegenhangers uit te schakelen zolang haar machtsinstrument nog voldoende intact is om met succes slag te leveren. Bijna onvermijdelijk wordt zo'n gevaar als aan het hoofd van het gevestigde instituut en van de opkomende organisatie mensen staan die elkaars persoonlijke vijanden zijn. Angst voor de eigen persoon in een dergelijke labiele situatie kan dan zulke vormen aannemen dat het besluit rijpt, va banque te spelen en de oorzaak van die angst, de leider van de parallel-organisatie, uit te schakelen. Er zijn veel aanwijzingen voor de stelling dat het een dergelijke vorm van machtsstrijd is geweest die eind januari is uitgevonden tussen generaal Amin en diens tegenstanders. De voornaamste daarvan heette Akena Adoko. Hij was hoofd van de *General Service Unit* (GSU), een naar men zegt op bevel van Obote door de Israëli's georganiseerde contra-spionnagedienst. De goed ingelichte Afrikaanse correspondent van het Britse weekblad *Observer*, Colin Legum, beschrijft Adoko als een scherpzinnig advocaat, wiens werkelijke hartstocht niet lag op het terrein van de contra-spionage, maar in het schrijven van blanke verzen over politieke onderwerpen. Het conflict tussen de hoofden van de twee organisaties schijnt een hoogtepunt te hebben bereikt in September 1970, toen Amin terugkwam van een reis naar Mekka. Adoko zou president Obote toen hebben geadviseerd generaal Amin te arresteren, maar Obote, niet zeker van de omvang van Amins aanhang in het leger zou toen hebben gearzeld. De president is toen echter begonnen met het afbreken van Amins feitelijke machtspositie in het leger door verschillende jongere officieren, tegen het advies van Amin in, snel tot hogere rangen te doen promoveren. Amin, in die tijd niet in topvorm door drankgebruik, heeft, naar Legum meldt, het drinken toen van de ene op de andere dag opgegeven. Kort daarna plaatste hij vertrouwde 'cliënten' in sleutelposities, vormde met een groep jonge, hem toegedane officieren een speciale eenheid die in legerkringen werd aangeduid als 'Amin's suicide squad' en nam alle maatregelen om iedere tegen hemzelf gerichte manoeuvre van de president voor te zijn. Tijdens de afwezigheid van president Obote gedurende de Gemebest-conferentie in Singapore werd hij toen genoopt tot handelen met het bekende gevolg. (Volgens Legum heeft president Obote een ander relaas van de gebeurtenissen gegeven. De president zou in Singapore berichten hebben ontvangen dat generaal Amin en zijn officieren voorbereidingen aan het treffen waren voor een staatsgreep. Obote zou toen bevel hebben gegeven aan de GSU, tegen Amin op te treden, waarvan de voorbereidingen Amin ter ore zouden zijn gekomen. Amin zou toen het bevel tot actie aan zijn mannen in het leger hebben gegeven.) Zoals bij zoveel staatsgrepen heeft een groot deel van de militairen, dat niet bij deze controverse was betrokken, de beslissing aan wiens zijde zij zich zouden scharen opgeschort tot een duidelijke winnaar naar voren kwam, waarop zij hun loyaliteit aan de nieuwe machthebber hebben betuigd. Er zijn dus verschillende mogelijkheden die elkaar bovendien niet helemaal uitsluiten. Ofwel Obote heeft de slag verloren door zijn vanuit Singapore gegeven bevel, Amin te doen arresteren. Dit zou gelden voor het geval dat Amin niet van plan was geweest als eerste de vijandelijkheden te openen. De tweede mogelijkheid is dat Amin inderdaad een coup heeft voorbereid,

dat Obote terecht werd gewaarschuwd maar dat de loop der gebeurtenissen toen al niet meer te stuiten was. In dat geval zou een veel vroegere arrestatie van Amin de enige kans voor president Obote zijn geweest, zich te handhaven. De derde mogelijkheid, een kortsluiting als gevolg van overmatig wantrouwen beiderzijds, waarbij het niet zo belangrijk is wie nu eigenlijk het eerste initiatief heeft genomen, is ook niet zo onwaarschijnlijk. De matiging van Amin tegenover Obote geeft de indruk dat de consequentie van Amins actie omvattender is geweest dan de generaal misschien oorspronkelijk had bedoeld. Voor hen die in politieke of psychologische analyses van staatsgrepen zijn geïnteresseerd is het geval Oeganda in ieder geval uiterst belangwekkend studiemateriaal.

Evenwicht

Het nieuwe kabinet dat begin februari door generaal Amin is geïnstalleerd, telt 17 leden waarvan niet meer dan twee militairen zijn, generaal-majoor Amin zelf als staatshoofd en de minister van binnenlandse zaken kolonel Obitre Gama. De bekendste politicus die deel van de regering uitmaakt is Abu Mayanja, een Baganda die de portefeuille van onderwijs krijgt. De voormalige directeur van *East African Airways* wordt minister van handel en industrie. Inspecteur-generaal van politie Oryema gaat zetelen in het ministerie van mineralen en waterhuishouding. (Opmerkelijk is dat hij wel in de elite is opgenomen maar niet in de frontsector van de macht.) Er is kennelijk evenwicht tussen de verschillende regionen van Oeganda nagestreefd: zes ministers komen uit het noorden — van wie twee uit het gebied der Langi vanwaar ook dr. Obote afkomstig is — en zes uit het oosten. Er hebben drie Baganda in het nieuwe kabinet zitting. Ankole is niet door een minister vertegenwoordigd. Het grote aantal voormalige hoofdamttenaren in het regeringsteam geeft wel hoop dat het bestuursapparaat vlot zal functioneren. Daar staat tegenover dat geen van deze technische specialisten duidelijke politieke bindingen met het volk heeft, wat tot vervreemding tussen volk en regering aanleiding zou kunnen geven.

De decreten die de feitelijke wetgevende en uitvoerende macht aan het nieuwe staatshoofd overdragen zijn pas op 3 februari gepubliceerd. Bij de meeste staatsgrepen is dit een kwestie van uren geweest. Het feit dat deze formeel zo belangrijke machtigingen zolang op zich hebben laten wachten, wijst alweer op het min of meer onverwachte en daarmee improvisatorische karakter van deze machtsovername.

Oostafrikaanse Gemeenschap

De staatsgreep heeft de uitvoering van het 'handvest van de gewone man', een politiek van nationalisaties en centralisatie van de economie die Obote min of meer naar voorbeeld van de Tanzaniaanse *Arusha Declaration* had ontworpen, onderbroken. De eerste aanduiding van de nieuwe koers op financieel-economisch gebied die het nieuwe bewind van Oeganda zal gaan voeren is te vinden in een interview dat de minister van financiën, E.B. Wakhweya, aan Bridget Bloom, correspondent van de *Financial Times* in Afrika heeft gegeven. De minister wees er op dat de regering niet van plan is die overeenkomsten met gedeeltelijk genationaliseerde firma's die

al zijn afgesloten en getekend, of bijna afgesloten, weer ongedaan te maken. (Het zijn er maar enkele van ongeveer 80 firma's.) Voor de buitenlandse vestigingen waarmee de onderhandelingen niet geheel of bijna zijn afgesloten zou de gedeeltelijke nationalisatie worden herzien. Deze woorden geven duidelijk aan dat grotere souplesse te verwachten is voor de buitenlandse investeerders dan van de zijde van dr. Obote's regering tijdens het laatste jaar. De minister zei dat Obote's maatregelen de buitenlandse investeerders zeer hadden geschokt en dat de regering van generaal Amin ernaar streefde dit vertrouwen te herstellen. Verder werd 'economische expansie' als eerste doel genoemd. De consequentie daarvan voor de Oost-Afrikaanse Gemeenschap betekent naar mag worden aangenomen een groeiende toenadering tot het beleid van Kenia en een verwijdering van het Tanzaniaanse standpunt. Met andere woorden, een breuklijn in de gemeenschap zou zich in de toekomst waarschijnlijker kunnen vertonen tussen Oeganda en Tanzania dan tussen Oeganda en Kenia. De uitwijzing van tienduizenden Keniase arbeiders uit Oeganda had de relatie tussen beide landen in oktober van het vorige jaar al aanmerkelijk verkoeld. De zoal niet formele, dan toch feitelijke erkenning van het nieuwe bewind in Oeganda door de Britse regering en de aanwezigheid van de meeste leden van het *corps diplomatique* in Kampala bij de installatie van de nieuwe Oegandese regering (China en Tanzania waren niet vertegenwoordigd) geven het bewind van generaal Amin nu ook naar buiten toe enige grond onder de voeten.

aeb

Singapore en de wapenleveranties

Precies een maand nadat de Gemenebestconferentie in Singapore ten einde kwam, maakte de Britse regering op 22 februari in het Lagerhuis bekend, dat desgevraagd een uitvoervergunning voor de levering van hefschroefvliegtuigen aan Zuid-Afrika zal worden afgegeven. De Zuidafrikaanse regering reageerde prompt door een bestelling van zeven *Westland Wasp*-toestellen aan te kondigen. Als motivering voor dit Britse besluit geldt, dat voor de levering van hefschroefvliegtuigen een juridische verplichting bestaat krachtens de verdragen van Simonstown van 1955. Argumenten voor deze motivering haalt de conservatieve regering van Edward Heath uit een witboek getiteld: *Legal Obligations of Her Majesty's Government Arising out of the Simonstown Agreements* (Command Paper 4589, 4 februari 1971), opgesteld door haar juridische adviseurs. Groot-Brittannië is, volgens dit witboek, inderdaad verplicht tot de levering van een onbepaald aantal *Wasp*-hefschroefvliegtuigen en van reserve-onderdelen voor de drie fregatten, die destijds aan Zuid-Afrika werden geleverd voor de bestrijding van onderzeeboten. Er bestaat een verschil van mening over de interpretatie van deze Simonstown-verdragen, ook onder de conservatieven, want in 1956 had de vertegenwoordiger van de toenmalige conservatieve regering in de Verenigde Naties verklaard, dat het verdrag van Simonstown 'does not contain any substantive obligations on the UK'. Volgens Labour's schaduwminister van defensie, Denis Healey, is aan een eventuele verplichting al in 1966 voldaan door leverantie van vier soortgelijke hefschroefvliegtuigen (*Guardian* 5-2). Hoe dit ook zij, het was te voorzien, dat deze conservatieve

regering in ieder geval zou overgaan tot levering, waartoe zij volkenrechtelijk verplicht meent te zijn. En het is onwaarschijnlijk dat Labour zich fel hiertegen zal blijven verzetten.

De grote vraag is of de Britse regering genoeg zal nemen met deze beperkte leverantie, die eigenlijk niet meer dan symbolische waarde heeft. De minister van buitenlandse zaken, Sir Alec Douglas Home, weigerde op 22 februari te verklaren of eventueel ook andere wapenleveranties zouden worden goedgekeurd. Volgens het witboek is er geen 'general and continuing obligation' voor de Britse regering om toe te stemmen in levering van 'any further arms that might in the future be requested by the South African government for the purposes of the sea routes agreement'. Maar premier Heath weigerde op 9 februari in het Lagerhuis de verzekering te geven, dat hij alleen de juridische verplichtingen zou nakomen en geen andere wapens zou leveren: 'I shall give no such assurance. The government will make the statement when it thinks it appropriate' (AFP 1750, 12-2). Sir Alec verklaarde op 22 februari, dat de regering zich het recht voorbehoudt de Britse belangen af te wegen als Zuid-Afrika om meer wapens zou vragen.

Het lijkt alsof er niets veranderd is sinds 20 juli 1970 toen de nieuw opgetreden conservatieve regering aankondigde het embargo van de Verenigde Naties voor bepaalde categorieën wapens te zullen opheffen (*Kroniek van Afrika*, 1970/3, pp. 109-205). Maar er is wel degelijk iets veranderd in de Britse benadering, want de verwachting, dat dit conservatieve voornemen geen ernstige konsekwenties zou hebben omdat de emotionele reacties van Afrikaanse zijde wel zouden wegebben, bleek ongegrond. De zevende topconferentie van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid, die van 1 tot 3 september in Addis Abeba gehouden werd, veroordeelde de voorgenomen wapenleveranties aan Zuid-Afrika door Groot-Brittannië (evenals door Frankrijk en West-Duitsland). Een soortgelijke veroordeling werd uitgesproken door de derde topconferentie van niet-gebonden landen van 8 tot 10 september in Loesaka (waarbij ook de VS, Italië en Japan werden genoemd — KvA 1970/4, p. 307). Gemenebestlanden als Zambia, Oeganda en Tanzania dreigden het Gemenebest te zullen verlaten als Heath uitvoering zou geven aan zijn plannen. Aanvankelijk was de Britse regering voornemens het Gemenebest 'in te lichten', maar onder invloed van deze reacties werd besloten de Gemenebestlanden te 'consulteren' (volgens de *New Statesman* van 22-1-71 'an exercise in cynical hypocrisy'). Deze consultatie vond plaats op de topconferentie in Singapore, waaraan werd deelgenomen door de 31 Gemenebestlanden. De Afrikaans-Aziatische en Caraïbische oppositie tegen hervatting van de wapenleveranties (waarin Heath alleen gesteund werd door Malawi, Lesotho en Australië) bleek niet vatbaar voor de overredingstechniek van de Britse diplomatie. Heath verklaarde wel, dat hij in Singapore geen millimeter had toegegeven (en het recente helicopter-besluit lijkt dit te bevestigen), maar het tenslotte in Singapore bereikte compromis betekent toch niet, dat de wapenleveranties onbeperkt hervat zouden kunnen worden zonder gevaar op te leveren voor het Gemenebest.

Deze achttiende topconferentie (waaraan werd deelgenomen door zeven presidenten, zeventien minister-presidenten, een vice-president en zes ministers) besloot tot de instelling van een studiec ommissie van acht landen — Australië, Canada, Groot-Brittannië, India, Jamaica, Kenia, Maleisië en Nigerië. Deze commissie, die

(vermoedelijk op ministersniveau) in Londen bijeen zal komen onder voorzitterschap van Canada, moet zo spoedig mogelijk (voor augustus) rapporteren over 'the security of maritime trade routes in the South Atlantic and Indian Oceans'. Hierbij werd al door Heath uitdrukkelijk het recht voorbehouden 'to take such action as it considers necessary to give effect to its global defence policy'. Bovendien verklaarde de Britse regering ook toen al verplicht te zijn 'to carry out its legal obligations to the South African government under the Simonstown Agreements'. Dit compromis werd ook opgenomen in de *Declaration of Principles*, zoals ingediend door president Kenneth D. Kaunda van Zambia op de eerste conferentiedag (voor volledige tekst: *The Times*, 23-1; volgens AFP 1744 van 22-1 was de eindtekst getiteld *Commonwealth Declaration*).

De relevante passages uit deze verklaring zijn:

'The Commonwealth of Nations is a voluntary association of independent sovereign states, each responsible for its own policies . . .' (In Kaunda's ontwerp ontbraken de woorden 'independent' en 'each responsible for its own policies').

'Membership of the Commonwealth is compatible with the freedom of member Governments to be non-aligned or to belong to any other grouping, association or alliance . . .' (deze zin ontbrak in Kaunda's ontwerp).

'We recognize racial prejudice as a dangerous sickness threatening the healthy development of the human race and racial discrimination as an unmitigated evil of society. Each of us will vigorously combat this evil within our own nation. No country will afford to regimes which practise racial discrimination assistance which in its own judgement directly contributes to the pursuit or consolidation of this evil policy. We oppose all forms of colonial domination and racial oppression and are committed to the principles of human dignity and equality.' (Deze passage luidde in Kaunda's ontwerp: 'We recognize racial discrimination as an unmitigated evil of society and racial prejudice as a dangerous sickness threatening the healthy development of the human race; we therefore seek every means of combating these evils; we shall deny all regimes which practise them any assistance which could consolidate or strengthen them.')

Hoewel de critici van het Britse voornemen de wapenleveranties te hervatten tenslotte genoeg namen met dit compromis en het Britse voorbehoud, is het de vraag of het verloop van deze conferentie zonder meer als een overwinning voor de Britse minister-president Heath kan worden beschouwd (zoals aangenomen wordt in de IHT van 23-1, *AfricAsia* 15-2, en, naar verluidt, door Zuidafrikaanse regeringskringen, *Financial Times* 22-1). Heath heeft in zoverre een overwinning behaald, dat de felste critici geen uitvoering gaven aan hun dreigement het Gemenebest te zullen verlaten, terwijl Groot-Brittannië niet heeft af hoeven te zien van de voorgenomen wapenleveranties. Maar zoals Alun Chalfont opmerkte (in de *New Statesman* van 29-1): 'If taking on 30 Commonwealth leaders singlehanded and dismissing their preoccupations as part of a gigantic farce can be regarded as a notable diplomatic triumph then Mr. Heath must be well pleased with his recent performance in Singapore.' Het compromis, dat tenslotte bereikt werd ondanks Heath's onverzoenlijke en bij vlagen arrogante, paternalistische optreden, betekent waarschijnlijk toch niet anders dan dat zijn critici als Julius Nyerere van Tanzania en Kaunda van Zambia hun definitieve besluit om het Gemenebest te verlaten, hebben

uitgesteld, in afwachting van het rapport van de commissie. Dat konden zij zonder gevaar doen, want redelijkerwijs kon verwacht worden, dat de commissie niet tot de konklusie zou komen, dat de hervatting van de Britse wapenleveranties aan Zuid-Afrika in ruimere zin steun verdient. Het is nu maar de vraag of de commissie in haar oorspronkelijke samenstelling nog wel bijeen zal willen komen, nu de Britse regering nog vóór de eerste bijeenkomst daarvan tot een eerste wapenleverantie besluit. India en Nigerië hebben openlijk verklaard, dat zij geen deel zouden nemen aan het werk van de commissie als wapenvergunningen zouden worden afgegeven voordat de commissie bijeen kwam (*Observer* 21-2). Nigerië trok zich dan ook, zoals verwacht, op 23 februari terug. Iedere hervatting voordat de commissie heeft gerapporteerd (zoals Heath uitdrukkelijk heeft voorbehouden), zou volgens de Afro-Aziatische en Caraïbische leden in strijd zijn met de geest van de Singapoerse declaratie, zoals Kaunda na de conferentie opmerkte. Volgens de Zambiaanse president was er dan ook geen sprake van een overwinning van Heath: 'What happened is that we have reached a consensus of opinion which keeps the Commonwealth going until something dangerous is done by someone' (AFP 1744, 22-1). Ondanks het compromis van Singapore blijft dus, volgens Kaunda, de verantwoordelijkheid voor het bijeenhouden van het Gemenebest bij Heath liggen. Deze beperkte leverantie is in zekere zin ook een bewuste provocatie, want Nyerere had er, voor de conferentie begonnen was, al voor gewaarschuwd, dat hervatting ernstige gevolgen zou hebben: 'I am pleading for the Commonwealth because we believe in it and we need it. But we cannot and we will not abate our opposition to racialism for any purpose in the world' (*Times* 16-1; voor Nyerere's positieve waardering van beginselen zie zijn 'Principles and Development' van juni 1966 in *Freedom and Socialism*, OUP, pp. 187-206). Kaunda en Nyerere kunnen hun dreigementen niet inslikken; zij zouden daarmee nationaal en internationaal prestige verliezen en hun integriteit in de waagschaal stellen.

Intussen is er nog maar weinig overgebleven van het oorspronkelijke Britse argument, dat wapens geleverd moeten worden aan Zuid-Afrika ter verdediging van de zuidelijke handelsroutes. Nadat onweerlegbaar van verschillende zijnen aangetoond was, dat onderscheid tussen gebruik voor externe defensie en gebruik voor interne repressie niet te maken valt (KvA a.w.), werd door Londen meer de nadruk gelegd op maritieme aanwezigheid ter bestrijding van de politieke invloed van de Sovjet-unie. Maar het is intussen ook doorgedrongen tot de Britse ministeries van buitenlandse zaken en defensie, dat de militaire en politieke nadelen van de wapenleveranties groter kunnen zijn dan de voordelen (*Guardian* 25-1). De kans bijv. op groeiende communistische invloed in het gebied wordt er eerder door vergroot. Nyerere verklaarde (op 24 januari in New Delhi), dat hervatting van de wapenleveranties Afrikaanse staten zou kunnen dwingen wapens te kopen van communistische landen (AFP 1745, 26-1). De inmiddels afgezette president van Oeganda, Obote, verklaarde op 18 januari dat wapenleveranties een open uitnodiging zouden zijn aan de Sovjets en de Chinezen om Groot-Brittannië te vervangen, zoals ook de Russische invloed in het Midden Oosten vergroot werd door de Suez-crisis in 1956 (AFP 1743, 19-1; het feit van zijn afzetting zo kort daarna, betekent niet dat Obote op dit punt niet de publieke opinie zou vertolken — *West Africa* 30-1). Ook Labourleider Harold Wilson wees op de kans, dat penetratie van Afri-

ka door de Sovjet-unie en China juist groter wordt door wapenleveranties (*Financial Times* 27-1). Een groter gevaar dan communistische 'infectie' van Afrika's oostkust ziet de Zuidafrikaanse *Rand Daily Mail* van 14-1 in de 'possible political radicalisation of Black Africa' (*Press Digest*, nr. 3, 21-1).

Hervatting van de wapenleveranties is de 'biggest international blunder since Suez', aldus Colin Legum (*Observer* 24-1) en zelfs de *Financial Times* (25-1) komt na ampele overweging tot de konklusie dat de wapenleveranties beter niet kunnen worden hervat. Uit verschillende Britse persberichten en commentaren blijkt, dat ook binnen de Britse regering groeiend verzet tegen de wapenleveranties is ontstaan; zelfs Sir Alec zou teruggekomen zijn van zijn oorspronkelijke opvatting (*International Herald Tribune* 25-1). De leveranties zijn niet van vitaal belang voor de Britse economie, want het gaat naar schatting hooguit om een bedrag van £ 40 miljoen, gespreid over vier tot vijf jaar; volgens de *Financial Times* (25-1) is de Britse economie niet afhankelijk van de 'construction and sale of the very limited volume of arms which is in question'. Bovendien is het de vraag of er bij deze Britse wapenleveranties voor Zuid-Afrika wel sprake is van een militaire noodzaak. In zijn toespraak tot de Volksraad (29-1) verklaarde president J. Fouché dat de plaatselijke wapenindustrie de afhankelijkheid van andere landen zou verminderen. Zuid-Afrika is niet afhankelijk van Britse wapens en kan deze elders, met name in Frankrijk ongestoord kopen (*New Africa* 9/10, 1970; *Daily Telegraph* 16-1-71; *Press Digest*, 3, 21-1-71; *West Africa* 30-1-1971).

Waar het Pretoria kennelijk vooral om te doen is, is een openlijke bevestiging van het verdrag van Simonstown, de enige formele defensieovereenkomst die Zuid-Afrika met een ander land heeft. De verplichtingen die daaruit voortvloeien, zoals de symbolisch genoemde wapenleveranties, fungeren als een certificaat van respectabiliteit, aldus Botswana's president, Sir Seretse Khama (*Times* 21-1); maar tegelijkertijd kan dit verdrag door middel van verplichtingen (zoals de recente wapenleveranties) een wig drijven tussen Groot-Brittannië en de zwart-Afrikaanse staten, aldus de secretaris-generaal van het Gemenebest, de Canadees Arnold Smith.

Volgens het witboek zou dus kunnen worden volstaan met de leveranties van die kleine hoeveelheid wapens waartoe Londen op juridische gronden besloot op 22-2 en waarvan waarschijnlijk ondanks de gebruikelijke protesten geen ernstige repercussies te verwachten zijn (IHT 27-1). Maar Heath heeft niettemin uitdrukkelijk laten weten, dat zijn regering zich niet wil laten vastleggen op een beperking. Het is dus nog steeds denkbaar, dat de conservatieve Britse regering wapenleveranties in ruimere zin zal toestaan, mede wellicht omdat vele leidende Conservatieven investeringsbelangen in Zuidelijk Afrika hebben (KvA a.w. pp. 202, 205), die zijn beschermd willen zien tegen concurrentie (o.a. van Japan), tegen acties van bevrijdingsbewegingen en misschien ook onder Powelliaanse invloed.

Daartegenover staan dan andere Britse belangen op het spel: de Nigeriaanse olie, het Zambiaanse koper, de in Londen gedeponeerde monetaire reserves van Zambia, Kenia en Tanzania, evenals de Britse handel met zwart Afrika, die groter is dan die met Zuidelijk Afrika (KvA a.w. p. 201, *West Africa* 31-1, p. 127). Volgens *West Africa* (23-1-71, p. 91) was het met name het Nigeriaanse dreigement maatregelen te nemen tegen Britse economische belangen, die Heath tot het compromis dwongen. Daar staat tegenover, dat Heath wel enig risico kon nemen i.v.m. de Britse toenade-

ring tot de EEG die eventueel nadelige gevolgen kan hebben voor de Gemenebest-landen. Zo verklaarde hij op 21 januari dat zijn regering in Brussel niet onderhandelde namens het Gemenebest: 'After hearing some of the remarks made about my country in speeches last night, I have begun to wonder why some members of the Commonwealth wanted any association with us, let alone wished us to help them to safeguard their interests.' Het is niet zeker of de Britse delegatie concessies heeft geëist in ruil voor de later gedane belofte te zullen proberen de EEG-tariefbaricaden neer te halen voor afzonderlijke Gemenebestlanden.

De topconferentie in Singapore heeft aangetoond, dat er fundamentele meningsverschillen bestaan over beginselen en prioriteiten tussen de huidige Britse regering en met name de Afrikaanse leden van het Gemenebest. De vraag kan gesteld worden of het wel zin heeft te proberen het Gemenebest in leven te houden 'when such a fundamental disagreement is possible between its governments' (*West Africa* 30-1-71).

Intussen is het toch nog niet zeker, dat Heath zich van zijn voornemen tot onbepaalde wapenleveranties in ruimere zin zal laten afhouden. In de Britse conservatieve partij leeft nog steeds een brok niet verwerkte rancune over het verloren gaan van de Britse imperiale grandeur, wat Anthony Eden in 1956 tot zijn fiasco van Suez bracht. En ook Heath, die zich in Singapore duidelijk geïrriteerd toonde door het optreden van vroegere koloniale onderdanen, zou wel eens kunnen vasthouden aan zijn voornemen, niet uit strategische of commerciële overwegingen, maar om te tonen dat hij onbuigzaam kan zijn en niet opzij gaat voor zwakke, arme landen (*West Africa* 31-1).

Als Groot-Brittannië onverhoopt zou besluiten, na afweging van alle betrokken (en subjectief gewaardeerde) belangen alsnog de wapenleveranties in ruimere zin aan Zuid-Afrika te weigeren dan hoeft dit niet te gebeuren uit de weloverwogen keus vóór zwart nationalisme en zelfbeschikkingsrecht tégen het blanke racisme. De tweespalt op dit punt zal dus blijven bestaan en binnen dit Gemenebest op een ander moment op soortgelijke motieven weer tot een crisis aanleiding kunnen geven.

klr

ARTIKELLEN

A. A. J. van Bilsen* | Nationalisme en tribalisme in Afrika

I. *Welk Nationalisme*

Het westerse begrip 'nationalisme' roept opeenvolgende historische perioden op. Het ontstond met de nationale Staten, maar kreeg zijn moderne inhoud doorheen de periode der Franse revolutie en van de napoleontische oorlogen. Het werd lange tijd beïnvloed door verlichting en romantisme, en de economische 'laissez faire'-opvattingen. Met de geleidelijke democratisering van de Staten werd het nationalisme doctrinair harder; men denke aan het Franse chauvinistische patriotisme van Barrès en Charles Maurras, en aan fascisme en nationaal-socialisme. Het kreeg meteen een economische dimensie die tot uiting kwam in protectionisme en autarkie-bestreving. De grootheid, macht, welvaart van de natie was het hoogste goed en mocht (en moest) met alle middelen worden nagestreefd.

Vóór het midden der 19e eeuw was, volgens de Nederlandse hoogleraar J.C. Boogman,¹ het nationalisme vaak verbonden met de emancipatie van de stedelijke burgerij, ten koste van vorst en aristocratie, of met de strijd tegen een niet-autochtone heersende klasse (de Duitse grootgrondbezitters in Bohemen en de Baltische landen, de verduitste aristocratie in Denemarken, de Waalse en verfranste bourgeoisie in Vlaanderen, de Engelse grondbezitters in Ierland. Prof. Boogman vindt hier een parallel met de latere dekolonisatiebeweging in de derde wereld. Dezelfde auteur² herinnert er ook aan dat in de tweede helft van de 19e eeuw het (moderne) nationalisme twee doctrine-richtingen heeft gekend. Voor de ene, vooral de Franse school, was, aldus Renan 'l'existence d'une nation un plébiscite de tous les jours'. Dat was de 'subjektieve' opvatting van de 'staatsnaties'. De andere richting was de Duitse, met de 'objektieve' kultuurnaties, gegrondvest op cultuur-, taal-, ethnische verwantschap.

Het nationaliteitsvraagstuk en de doktrine over het zelfbeschikkingsrecht der volkeren zijn dan op hun beurt een nieuwe, soms revolutionaire, spankracht komen verlenen aan het nationalisme in Europa.

Het nationalisme in Afrika — zoals in Azië — werd sterk beïnvloed door dat van Europa. Ontstaan in een heel ander tijdsgewricht en in totaal verschillende politieke, sociale, economische, kulturele omstandigheden, vertoont het eigen karaktertrekken, naast punten van overeenstemming.

1. Het moderne nationalisme in Afrika³ — zoals in Azië — is ontstaan uit een ontvoogdingsbehoefte, uit het verzet tegen vreemde overheersing en uitbuiting, vernedering en 'vervreemding'. De aanvankelijke kracht van dit nationalisme lag immers in het verwerpen van het kolonialisme en dit sprak niet alleen de intellektuelen in de stedelijke centra aan, maar de gehele massa — men denke slechts aan het karweien-en belastingstelsel, de arbeidsvraagstukken, de bevolkingslandbouw. Oorspronkelijk was het nationalisme in Afrika (en Azië) dan ook meer anti-kolonialisme dan nationalisme in de Europese betekenis. De verwerping van het kolonialisme, het eisen van politieke zelfstandigheid, werd meestal voorafgegaan door een

* Docent aan de Rijksuniversiteit te Gent.

streven naar sociale en economische promotie en gelijkheid 'met' de vreemde koloniale 'oligarchie'.⁴

Het anti-kolonialistische nationalisme is uitgegaan van de intellectuelen der steden. Het is echter weldra een *massabeweging* geworden waar ook het niet-ontwikkelde platteland door werd bewogen, aangezien ook daar de frustraties van het kolonialisme diep werden gevoeld — en trouwens in tal van streken aanleiding hadden gegeven tot spontane bewegingen van protest en verzet.

2. Naar het oordeel van sommigen is het nationalisme in Azië en Afrika ontstaan . . . vóór er naties waren,⁵ terwijl Lord Hailey⁶ de term 'africanism' boven 'nationalism' verkiest, daar volgens hem de westerse criteria — gemeenschappelijke taal, cultuur, geschiedenis, en de uitgesproken wil samen een natie te vormen, met haar mythen en helden — maar heel zelden in Afrika aanwezig zijn. Toch mag in dit verband, zowel voor Azië als voor Afrika, het verschil niet voorbijgegaan worden tussen landen die men tot op een zekere hoogte oude naties zou kunnen noemen, omdat zij vóór de kolonisatie reeds Staten waren — Egypte, Thailand, Ethiopië, Marokko, ook Rwanda en Boeroendi, en die 'nieuwe staten' wier samenhang hoofdzakelijk het werk is van de kolonisatie. Tussenbeide ligt een reeks landen die ofwel een relatief sterk natiebewustzijn hebben ontwikkeld, nog vóór de dekolonisatie, zoals India of Somalië, ofwel berusten op prekoloniale historische kernlanden, zoals Tunesië, Soedan, Madagascar. Tenslotte zij hierbij opgemerkt dat ook in Europa de intensiteit van het nationaal bewustzijn verschilt van land tot land, en bijvoorbeeld helemaal niet hetzelfde is in Nederland, Frankrijk, Ierland, Spanje, enerzijds, en België, Tsjechoslowakije, Joegoslavië, anderzijds, zonder dat men daaruit mag afleiden dat er geen Belgische, Tsjechische of Joegoslavische Naties zouden bestaan.

3. Hetgeen voorafgaat neemt echter niet weg dat, vooral in Afrika, de meeste 'nieuwe staten' tijdens de eerste fase van hun zelfstandig bestaan, gekonfronteerd worden met het vraagstuk van de *nationale identifikatie*.

Enkele groepen hebben gestreefd naar — of gedroomd van — het doorbreken der koloniale grenzen om oude Afrikaanse Naties in afzonderlijke soevereine Staten onder te brengen. (Ewe, Bakongo,⁷ Masai, Somali, Yoruba).

Heel duidelijk werd het zoeken naar de eigen kulturele en nationale waarden bevorderd door vreemde ethnologen, anthropologen en historici. Onder hen bevonden zich tal van missionarissen. Men mag zeggen dat diegene onder hen — Vlamingen, Ieren bijv. die afkomstig waren uit Europese landen waar het nationaliteitsvraagstuk tijdens het recente verleden scherp gesteld was, hierbij, weliswaar onbewust, een soms aanzienlijke en inspirerende rol gespeeld hebben.

Nagenoeg overal is er echter een 'nationale identifikatie' tot stand gekomen met het door de koloniale mogendheid tot één administratieve eenheid uitgebouwd gebied. De identifikatie kolonie-natie roept vanzelfsprekend ernstige problemen van nationale integratie op.

4. De Afrikaanse Staten ondervinden sedert de onafhankelijkheid een *centrifugale druk* uitgaande van gewesten of stammen, godsdienstige of kulturele groepen, die in de minderheid zijn of zich verdrukt voelen. Dit verschijnsel kan enigszins vergeleken worden met de nationaliteitsbewegingen in Europa, vooral na de eerste wereldoorlog (Baltische Staten, Joegoslavië, Tsjechoslowakije en Ierland), met, in de

'multinationale Staten', de verdere centrifugale beweging (Slowaken, Kroaten, Vlamingen) die ook in oude landen met een levendig natiebewustzijn steeds weer het hoofd opsteken (Bretoenen, Basken, Schotten, Quebec, enz.).

Ook in Azië hebben de meeste Staten met min of meer belangrijke niet-geïntegreerde volksgroepen af te rekenen (Tamils in Ceylon, Shans en Karens in Burma, enz.).

In Afrika geeft deze centrifugale beweging soms aanleiding tot een ware kettingreactie. Zo telde Kongo in 1960 zes autonome provinciën, met eigen verkozen parlement en regering. Na een paar jaar bereikte dit aantal 22, terwijl in de schoot van ieder nieuw deelgebied telkens nieuwe en steeds talrijker afscheidingsbewegingen het hoofd opstaken. Zij konden slechts gestuit worden nadat de Staatsoverheid haar gezag overal had weten te herstellen, een gecentraliseerde administratie had doorgezet en het aantal — voortaan stevig geïntegreerde provinciën — op 10 had gebracht.

Tal van andere voorbeelden zouden hier kunnen vermeld worden, van het mislukte Berberseparatisme in Algerije tot de ontbindingsbeweging in de Tsjaadrepubliek — die slechts door een langdurige inzet van Franse troepen kon verijdeld worden —, de Baluba-opstand en secessieoorlog in het afgescheiden Katanga, de secessie-neigingen onder de niet-Ibo-volksgroepen in het afgescheiden Biafra . . .

5. Hoewel er in het verleden heel wat spontane verzets- en protestbewegingen tegen het koloniaal gezag zijn geweest, en opstanden, waarvan sommige zeker als nationale bewegingen konden bestempeld worden, is toch het moderne nationalisme in Afrika en Azië op gang gebracht door de intellectuelen en uitgegaan van de steden. Het nationalisme is er dan ook oorspronkelijk sterk doordrenkt met westerse liberale en marxistische denkbeelden. Het nationalisme in Afrika en Azië wil *democratisch* zijn, gevestigd op de volkssoevereiniteit. Het zoekt vaak zijn legitimering in plebiscieten en verkiezingen. Het streeft naar sociale rechtvaardigheid. Het is in feite des te democratischer naarmate het koloniaal stelsel een ruimere, langdurige, democratische inspraak doorheen verkozen raden heeft voorzien, en naarmate de koloniale overheid zelf rechtszekerheid, eerbied voor de rechten van de persoon heeft bevorderd en willekeur heeft beteugeld. Burma heeft, in de koloniale tijd, niet dezelfde democratische traditie gekend als India bij voorbeeld. Bevolkingen die gedurende een groot deel, laat staan gedurende geheel de koloniale periode, onder militair bestuur hebben geleefd, zijn vanzelfsprekend minder vertrouwd met en gevoelig voor democratische bestuursvormen . . .⁸

De leiders van de nieuwe Staten en zeker de woordvoerders van de jonge generatie — op uitzonderingen na — proklameren dat hun nationalisme *socialistisch* is. Op de inhoud van het begrip 'socialisme' in Afrika en Azië kan hier niet verder worden ingegaan. Dit socialisme vertoont heel wat varianten, zowel in de verklaringen der staatslieden (Nehru, Ne Win, Soekarno, Sékou Touré, Senghor, Nasser, Nkrumah, Boumédiène, Bourguiba, Bokassa, Kaunda, Nyerere, enz. enz.) als in de verwezenlijkingen en het nagestreefde beleid.

Het Afrikaans socialisme houdt tevens verband met de streving zich los te werken uit een post-koloniale economische voorgedij van vreemde belangengroepen, het tot stand brengen van een nationale, publieke economische sektor, en ook het zoeken

naar moderne maatschappelijke leefvormen die rekening houden met de oude Afrikaanse gemeenschapswaarden.

6. Na het bereiken van de onafhankelijkheid heeft het nationalisme, vooral in Afrika, over het algemeen heel wat van zijn massa-gehoor verloren. De leiders van de nieuwe Staten stonden vaak grotendeels of helemaal onvoorbereid voor een verpletterende, onmogelijke taak. De nieuwe bourgeoisie is een neiging gaan vertonen zich als klasse met de Staat te identificeren terwijl een nieuw gevoel van frustratie zich heeft meester gemaakt van de massa zowel in de steden als op het platteland. De Afrikaanse nationale Staten van de post-koloniale periode worden dan ook hoofdzakelijk gedragen door een beperkte bourgeoisie, hetgeen enigszins doet denken aan het Europa der 19e eeuw.

7. Toch heeft het nationalisme in Afrika potentieel een volks-en massa-dimensie, niet alleen wegens het recente anti-kolonialistisch verleden, maar vooral wegens de welvaartsverwachting, de 'revolution of rising expectations'. Deze potentiële volks-dimensie van het nationalisme in Afrika heeft een opmerkelijke illustratie gevonden in de Kongolese rebellie tussen 1961 en 1966⁹: de opstand tegen het machteloos centraal gezag werd ingegeven door de verzuchting — na hetgeen was ervaren als de mislukking der 'eerste' onafhankelijkheid — naar een 'seconde indépendance'. Deze nationalistische volksofstand ging niet uit van de steden en hun intellectuelen, noch van de stamhoofden, maar van het platteland. De rebellie was radikaal, unitaristisch, anti-tribalistisch, jeugdig: vele strijdkrachten waren samengesteld uit knapen en jonge mannen van 12 tot 20 jaar vol geestdrift en geloof, overtuigd van hun onkwetsbaarheid. Zij keerde zich tegen de zwakheid, de korruptie, de onmacht om de orde te handhaven, die de centrale staatsoverheid kenmerkten. Zij aanvaardde de legitimiteit niet van de nieuwe Afrikaanse overheid in dewelke zij de — onbevoegde — opvolger zag van de koloniale administratie en zij schudde tevens het juk af van de traditionele tribale gezagdragers.

8. In tegenstelling tot het Europees nationalisme dat steeds overwegend politiek is gebleven, mag het nationalisme van de nieuwe Staten een *ontwikkelingsnationalisme* genoemd worden. (Men denke aan de 'mobilisation humaine' van Sékou Touré, of de Ujamaa-beweging van Nyerere.)

Zo heeft het nationalisme in Afrika, als in al de landen van de derde wereld, een diepe economische inslag die nochtans niet kan vergeleken worden met het agressieve en xenofobe economische nationalisme dat vóór de tweede wereldoorlog het westerse, vooral fascistische, nationalisme heeft gekenmerkt.

Het 'ontwikkelingsnationalisme' is, met varianten, een gemeenschappelijke trek die we terugvinden in geheel Afrika, in Azië¹⁰ en ook in Latijns-Amerika. Het beweegt zich tussen twee polen: economische planning en agrarische revolutie. In tegenstelling tot het economisch nationalisme in het vóóroorlogse Europa, zou men het ontwikkelingsnationalisme in de Derde Wereld veeleer 'links' moeten situeren.¹¹

9. Heel specifiek voor het Afrikaans nationalisme is de *kontinentale openheid en gerichtheid* waardoor het zich bijzonder duidelijk onderscheidt van het nationalisme elders in de wereld, Europa inbegrepen.

Het nationalisme in Afrika staat halverwege tussen een onvolgroeid — want door het kolonialisme in zijn ontwikkeling onderbroken en geblokkeerd — stammen-na-

tionalisme, en anderzijds een pan-afrikaans¹² droombeeld dat vooraansnog niet leidt naar een staatkundige structuur met continentale afmetingen, maar niettemin een fundamentele Afrikaanse eenheidsbestreving inhoudt.

Er is geen reden om niet aan te nemen dat, zonder slavenhandel en kolonialisme, Afrika een groter aantal Ethiopië's, Egypte's, Marokko's, zou hebben geteld en de 20e eeuw zijn ingetreden met naties waarvan de omvang en de kulturele, politieke en economische structurele opbouw aanknopingspunten zou hebben vertoond met wat inmiddels in Europa en elders was gegroeid en tot stand gekomen.

Uit al hetgeen voorafgaat doemt een algemeen beeld op van het nationalisme der Afrikaanse Staten: anti-kolonialistisch van aanloop is het *veeleer een streven* naar nationale samenhangigheid tussen gemeenschappen die zich meestal nog sterk stam-verbonden voelen, dan wel een verworvenheid. Het is tevens 'un refus' (anti-kolonialisme) en 'une revendication' (onafhankelijkheid).¹³ Doorheen de frustraties van een nagenoeg overal slecht voorbereide onafhankelijkheid en een slechte start¹⁴ komt het ontwikkelingsnationalisme, maar ook dat spreekt tot op heden de brede massa's niet sterk genoeg aan.

De opening naar pan-afrikanisme en de konstruktie van gewestelijke 'communities' legitimeert en transcendeert het zwakke statennationalisme en draagt ertoe bij aan Afrika als geheel een authentieke luister en een groter prestige te verlenen.

De Nationale integratie

Het moeilijkste en voornaamste politieke probleem voor de nieuwe Staten van Afrika is dat van de nationale integratie, de daaraan beantwoordende opbouw van een nationaal gezag en een moderne gezagsstructuur.

Zoals hoger gezegd is dit probleem minder moeilijk voor een aantal Afrikaanse Staten die een historisch nationale basis (vroegere structureel-geëvolueerde Staat, kultuur- en taalgemeenschap, zelfde godsdienst, enz.) bezitten.

In de overige nieuwe Staten is het vraagstuk van de vestiging van een stabiel staatsgezag veel moeilijker. In sommige slaagt de nationale held uit de anti-koloniale bevrijdingsbeweging er in zijn gezag stevig genoeg uit te bouwen door een nationale doctrine te verkondigen en een nationale partijstructuur te vestigen (Sékou Touré, Houphouët-Boigny, Nyerere).

Sommige nationale helden (Jomo Kenyata) of gezagvolle figuren (Senghor) slagen er zelfs in de eenheid van het land te bewaren zonder aanvankelijk het meerpartijenstelsel af te schaffen. Nationale helden zien vaak hun prestige versterkt door hun vorstelijke afstamming (Houphouët-Boigny, een Baule prins; Sékou Touré, een kleinzoon van Samory, de historische vrijheidsheld uit de strijd tegen de koloniale indringing; Modibo Keita, afstammeling uit de dynastie van het vroegere Mali-rijk. Het feit te behoren tot een kleine, zwakke, misprezen stam blijkt a contrario een handicap te zijn, waartegenover o.a. Kwame Nkrumah, van de Nzima-stam uit Z.W.Ghana, met overdreven personenkultus heeft willen reageren . . .).

De 'held' of 'vader des Vaderlands' zoekt dan door zijn persoonlijk prestige, de duurzaamheid van zijn bewind, en de door hem geformuleerde doctrine, een nationale staat van zaken te legitimeren, die stevig genoeg is om na hem te blijven

duren en een nieuwe en hechte nationale loyaliteit te doen ontstaan.

Waar de 'vader des vaderlands' niet slaagt komt gewoonlijk een op militaire steun gevestigd bewind met de hoop het Staatsgezag en de nationale integratie door duurzaamheid, economische vooruitgang en 'socialisme' te konsolideren.

Hier moet tenslotte nog even gewezen worden op een faktor die diep nawerkt — ten goede of ten kwade — bij de natiebouw, nml. de 'koloniale nalatenschap'. Het betreft het geheel van 'baten' en 'lasten' die, voor de nieuwe Staten, voortvloeien uit de kolonisatie.

Deze nalatenschap vertoont een onbetwistbaar actief: de uitbouw van een administratieve, gerechtelijke, economische, soms politieke infrastructuur, de inrichting van scholen en universiteiten en de vorming van aan de moderne wereld aangepaste kaders, het invoeren van een (Europese) lingua franca, het doorbreken — niet altijd noch overal echter — van het stamkonservatisme en het opwekken van moderne beschavingsbehoeften, enz.

Het passief van de koloniale nalatenschap weegt nochtans bijna overal zwaar en in vele landen zeer zwaar door en is een belangrijke hinderpaal op de weg van de politieke, nationale integratie.

Als elementen van dit passief vermelden we vooreerst de grenzen. Op de conferentie der Afrikaanse eenheid, te Addis Abeba in 1963, heeft J. Nyerere gezegd: 'our boundaries are so absurd that they must be regarded as sacrosanct' . . . Vervolgens is er hetgeen L. Senghor heeft genoemd de 'balkanisering', de opsplitsing in voor een goed deel te kleine, economisch en politiek moeilijk leefbare staten. Er is ook de ingewikkelde, technokratische administratie, trouwe weerspiegeling van hetgeen door de koloniale mogendheid goed geacht werd . . . in eigen land.¹⁵ De 'indirect rule' heeft de hinderpalen vergroot op de weg van de integratie van telkens belangrijke volkeren. De economische koppeling van de kolonie aan het moederland heeft de afhankelijkheid vergroot en ertoe bijgedragen de Afrikaanse landen van elkaar te isoleren en het op gang brengen van een inter-afrikaanse economische evenals kulturele 'bloedsomloop' veel moeilijker te maken.

Maar de analyse van de koloniale nalatenschap zou op zichzelf het onderwerp van een aparte uiteenzetting uitmaken.

De onmogelijkheid de stam als de natuurlijke eenheid voor de post-koloniale Staat te beschouwen — daar, op uitzonderingen na de stammen te klein, te verbrokkeld en nagenoeg overal hun gezagsstructuren al te archaïsch zijn — is de voornaamste reden waarom de nieuwe Staten geredelijk de grenzen en de structuren van de voormalige koloniën hebben overgenomen. (Men mag ook aannemen dat de koloniale mogendheden niet bereid zouden geweest zijn in hun ontkoloniseringsplannen — voor zover er 'plannen' waren — het vraagstuk van gebiedsverschuivingen onder ogen te nemen. Immers, dit zou de post-koloniale economische en kulturele, eventueel politieke, invloedspolitiek verstoord hebben).

Aldus is er een identiteit ontstaan tussen de nieuwe Staat en de voormalige kolonie, zonder enig dieper verband met de Afrikaanse-kulturele, of politiek-prekoloniale realiteit. Voor het nationalisme der nieuwe Staten is dit vanzelfsprekend een zwakke grondslag, daar het zijn legitimering niet in de historische Afrikaanse maar in de vreemde koloniale schepping vindt en de kolonisatie meestal de samenhang der in de koloniale gebieden levende stammen of volkeren niet heeft bevorderd. Dit

zwakke nationalisme, dat niet terug kan naar archaische stam-identiteit, heeft zich natuurlijkerwijze trachten te legitimeren in het perspectief van een *panafrikaans nationaal bewustzijn*.

Tevens biedt het Pan-Afrikanisme een politieke weg langswaar de nieuwe Staten zich uit de 'geprivilegieerde' relatie met de vroegere koloniale mogendheden kunnen loswerken.

II. Tribalisme ¹⁶

Men zou kunnen zeggen dat tribalisme een anachronistisch en primitief stamnationalisme is. Maar hoe primitief moet een gemeenschap zijn om een 'stam' te zijn en nog niet een volk of nationaliteit en hoe anachronistisch een nationaal streven om tribalisme te zijn en niet nationalisme? Waar ligt de grens? De konventionele grens ligt ergens tussen de Kroaten tijdens de periode tussen beide wereldoorlogen en de Ibo — één van de talrijkste (minstens 5 miljoen), meest ontwikkelde, sterkst op modernisering gerichte en minst in 'feodale' archaische structuren vastzittende, Afrikaanse stammen.

De stam-samenhorigheid moge primitief of anachronistisch zijn, zij bestaat ook nu nog en zij bezit in talrijke gevallen een aanzienlijk prestige. In menige stam leeft de herinnering aan vroegere grootheid — men denke aan de West-Afrikaanse Rijken uit de Middeleeuwen en de latere pre-koloniale eeuwen, aan het Manikongorijk waarmede de Portugezen, einde der 15e eeuw, diplomatieke betrekkingen hadden aangeknoopt, aan de helden van het verzet tegen de koloniale veroveringsveldtochten, Samory in het Futa Djalon-gebergte, Abd-el-Krim, de Mahdi, aan al de uitingen van protest tegenover het kolonialisme, van de Herero in de 19e eeuw tot de Kikuyu in onze jaren vijftig.

Het stambewustzijn, de stamsamenhorigheid, het stamnationalisme, zijn levendig gebleven doorheen geheel de koloniale periode. Lang vóór het anti-kolonialistisch moderne nationalisme tot ontstaan kwam, was het Afrikaans gemeenschapszijn teruggedrongen in wat later zou genoemd worden 'tribalisme'. Na de 2e wereldoorlog kwam dan de beweging die geleid heeft tot de ontvoogding der koloniën. Zij ontstond niet in de 'bush', de 'brousse', maar in de steden, bij de intellectuelen. Zij was gevoed door de nieuwe, uit het Westen doorstromende ideeën en door de wekroep van Bandoeng uit het Aziatische Oosten.

Toch heeft de stamsolidariteit een rol gespeeld ook tijdens de onafhankelijkheidsbeweging. Immers, in de Afrikaanse steden waren de kulturele en mutualiteitsverenigingen — les 'associations d' originaires' zoals de Parijse professor G. Balandier ze noemt — meestal gefundeerd op stam-en streek-of taalgemeenschap.

Tijdens de onafhankelijkheidsstrijd bleef in vele gevallen de stam — ook voor leiders wier nationalistische opvattingen niet tribalistisch waren en wier doel het was het gehele koloniale gebied te bevrijden — de veilige beschermer. Immers, door zijn eigen stamgenoten werd men niet bedrogen, op hun solidariteit, op hun stilzwijgen, kon men rekenen. Is het dan te verwonderen dat tal van politieke partijen, vooral aanvankelijk, stampartijen waren, of gewestelijke partijen, steunend op koalities van stammen? In sommige landen slaagde één leider erin, dank zij zijn personaliteit, durf, kunde, succes, ook in de andere stammen gehoor te vinden en ten-

slotte de man van de gehele natie, boven de stammen, te worden. Dit was het geval met Sékou Touré, Modibo Keita, Houphouët-Boigny, Kwame Nkrumah, J. Nyere-re. Hun partij werd de grote nationale partij waartegenover rond de tijd van de onafhankelijkheid alleen nog enkele, meestal tribale splinterpartijen overbleven.

In de meeste koloniale gebieden daarentegen lag de toestand geheel anders en kwam de onafhankelijkheid terwijl een groot aantal, meestal op stam-en gewestelijke solidariteit gevestigde partijen naar de macht dongen. Dit was het geval in tientallen Afrikaanse nieuwe Staten, van Senegal tot Kenia over Sierra Leone, Nigerië, Dahomey, Kameroen, en van Marokko tot Lesotho over beide Kongo's en Zambia, Onder deze stam-en gewestelijke partijen waren er die een aparte Staat wilden oprichten of toch bij de eerste gelegenheid — zoals Tshombe's Conakatpartij in Katanga — uit de nieuwe Staat wilden losbreken. Andere hebben in dramatische omstandigheden niet weerstaan aan de separatistische verleiding, zoals de Ibo.¹⁷

Vele van deze stampartijen waren echte nationalistische partijen, in de moderne betekenis, en zochten het gehele koloniale gebied waartoe zij behoorden vrij te maken. In deze strijd rekenden zij echter alleen of in hoofdzaak op zichzelf of aanvaardden ze wel een coalitie met andere gewestelijke- of stampartijen, maar stonden zij erop dat hun partij als strijdorganisatie alleen op het stamlidmaatschap zou rekenen. Dit was het geval in Kongo met Kasavubu's Abakopartij. Andere, zoals Azikiwe's NCNC of Awolowo's Action Group in Nigerië, hoewel zij zich ook als monolithische stampartijen voordeden, streefden er niettemin naar in andere stamgebieden aanhang te verwerven.

Maar andere — Lumumba en diens Mouvement National Congolais — waren radikaal anti-tribalistisch, anti-federalistisch, voorstander van een gecentraliseerde eenheidsstaat . . . maar niettemin kwam hun sterkste aanhang uit hun stamgebied, vanwaar zij zich trachtten door te zetten bij aanverwante, bevriende stammen, terwijl zij in 'vreemde' landsgedeelten slechts betrekkelijk sporadische aanhang vonden. Kenia bezorgt ons een andere variant. De Kikuyu, zoals de Bakongo, gingen hun eigen weg, vóór de andere volken ontwaakt waren, met als doel de onafhankelijkheid van geheel Kenia. Maar deze strijd was zo verweven met typische Kikuyu-problemen (de gronden-'roof') die andere stammen minder aanspraken, met het prestige en de figuur van Jomo Kenyata zo legendarisch (maar ook zo sterk kikuyu-) verbonden, dat Kenyata's Kenya African Union (ook ingevolge kolonialistische verdeel- en heersmaneuvers . . .) weinig echo vond bij de andere volkeren van Kenia. Deze integratie-stroefheid in Kenia is nog niet 'uitgestreken' . . . Hier moge worden aan toegevoegd dat de koloniale overheid, tenminste in een aantal landen — Kenia en Kongo bijvoorbeeld — geen voorstander was van politieke bewegingen die het gehele land omspanden. Om redenen van veiligheid hadden zij liever in ieder gewest met aparte organisaties te doen. Of dit nu gepaard ging met verbodsbepalingen, of moeilijkheden in verband met vergunning, contact en communicatie, of hoe ook, bevorderlijk voor de groei van een toekomstige natie was dergelijke politiek niet.

Dat de stampartijen niet altijd noch overal de traditionele stamoverheid eerbiedigen is een andere zaak. Hier ligt precies het onderscheid tussen massa-en kaderpartijen in Afrika. De laatste (NPC in N.Nigerië, Conakat in Katanga e.a.) waren konservatief ingesteld en gevestigd op het gezag der traditionele vorsten en stam-

hoofden over hun onderdanen. Maar de andere, de massapartijen, ook wanneer ze een tribale basis hadden, waren meer revolutionair, gesteund op individuele aansluiting, op jeugd-en vrouwenbonden, op een moderne partijhiërarchie en partijbureaucratie van ontwikkelden. Dit was het geval o.m. met Kasavubu's Abako-partij en andere partijen in Kongo, met Azikiwe's NCNC. De kaders en jeugdafdelingen liepen de traditionele notabelen — waar die er nog waren — onder de voet en verwekten in het stamgebied een agitatie die vaak tot een zeer sterk plattelands-radikalisme heeft aanleiding gegeven, het plaatselijk gezag — in bepaalde streken van Kongo — ten gronde heeft gericht en onbewust chaos en onveiligheid vergroot.

Na de onafhankelijkheid kregen die stammen en de stamsolidariteit een nieuwe beurt in die Staten waar de gezagdragers er niet of niet voldoende in slaagden de vlotte werking der overheidsdiensten te verzekeren, de openbare orde te handhaven, voor de veiligheid der burgers in te staan.

Immers, de onveiligheid en de zwakheid of afwezigheid van een centraal gezag dat de taak van de koloniale overheid kon overnemen, dit relatief vacuum aan de top van een aantal nieuwe Staten, gaf onrechtstreeks aanleiding tot ware stamoorlogen, waardoor vanzelfsprekend de stamsolidariteit een hogere wet werd dan de loyaliteit tegenover het afwezige en zwakke staatsgezag.

Tussen het meestal jonge, kwetsbare en broze nationalisme van de nieuwe Staten, vertegenwoordigd door de nieuwe intellectuele bourgeoisie die het staatsapparaat overgenomen hadden van de kolonisator, en de wakkere stamsolidariteit, moest een konfliktsituatie ontstaan. De stamloyaliteit stond de nationale afhankelijkheid in de weg. Het tribalisme was een stoorkaak, een hindernis, voor de onontbeerlijke nieuwe nationale integratie.

Het opflakkeren van de stamloyaliteit, het verscherpen van stammenkonflikten, het uitbarsten van stamoorlogen, die ook na 10 of 15 jaar onafhankelijkheid blijven wegen op de nieuwe Staten, vinden soms hun oorsprong in gewestelijke anti-kolonialistische bewegingen en opstanden van volkeren zoals de Bamileke in Kameroen.

In vele gevallen, men mag zeggen nagenoeg in alle Zwart-Afrikaanse landen, is het tribalisme opnieuw ontwaakt op het ogenblik waarop de koloniale macht democratische instellingen heeft ingevoerd met het vooruitzicht van een spoedige dekolonisatie. Immers, het perspectief van de soevereiniteitsoverdracht en van de terugtrekking van de koloniale macht heeft overal de vraag doen rijzen naar de toekomstige machtsverhouding tussen de stammen binnen de nieuwe Staten. De kolonisatie had bepaalde stammen bewust of onbewust een sterkere positie laten innemen dan andere, terwijl nochtans de koloniale administratie het evenwicht, de interne vrede verzekerde.

De Hutu-revolutie in Rwanda, de Lunda-Luba-oorlog in Kongo, zijn ingegeven door de bestreving nog vóór de dekolonisatie machtsposities te verwerven en, met het oog op de onafhankelijkheid, af te rekenen met de bedreiging uitgaande van de overwegende positie van andere stammen. Het ontstaan en de handhaving van stampartijen dient in vele gevallen verklaard te worden door het gevoelen van onzekerheid omtrent het toekomstig intern evenwicht tussen de verscheidene bevolkingsgroepen in de nieuwe Staten. Sommige stammen zochten in aparte partijen, evenals in secessie of federalisme, een verweer tegen de dreigende overheersing

door andere meer ontwikkelde groepen, waarvan gevreesd werd dat zij het staatsapparaat zouden bemachtigen en tegen de minderontwikkelden uitspelen. Dit was het geval in Nigerië met het NPC dat de datum van de soevereiniteitsoverdracht liever uitgesteld zag tot er een beter intern evenwicht zou zijn tot stand gekomen tussen de verschillende delen van het land, m.a.w. tot het Noorden over voldoende eigen kaders zou beschikken.

De voortzetting van de strijd der Bamileke (UPC), na de onafhankelijkheid van Kameroen, dient voor een deel verklaard door de aanspraak op een belangrijker plaats in de nieuwe Staat, waarin de invloed van het Moslim-Noorden overwegend scheen. De Bamileke zoeken blijkbaar geen tribale secessie maar een redelijk stam-menevenwicht. Deze eis is gesteund op het feit dat de Bamileke zoals vele kustvolkeren, dank zij de koloniale exportstructuur, een betere kans tot economische en sociale promotie gekregen hadden — terwijl de volkeren in N.Kameroen door hun Islam-kultuur ook trager waren in het assimileren van Westerse technieken.

De eerste voorwaarde om het stam-nationalisme te overwinnen schijnt dan ook te zijn dat de binnenlandse vrede zou gevestigd worden op een aanvaardbaar stam-menevenwicht.

Het gewicht en de betekenis van het tribalisme verschillen van land tot land. Het is wellicht voorbarig een typologie te projecteren van de stammationnalismen in verhouding tot het vraagstuk der nationale integratie. Als inleidende oefening moge deze verre van volledige lijst van typerende gevallen voorgesteld worden:

1. Er zijn grote en kleine stammen: Ibo, Yoruba, Hausa, Baganda, Bakongo, Baluba, met meer dan 1 miljoen tot verscheidene miljoenen mensen, en daarnaast stammen die tot enkele dorpjes beperkt zijn.
2. Er is een duidelijk verschil tussen stammen met of zonder politieke structuren. Enerzijds zijn er o.a. de Yoruba met hun hiërarchische staatsorganisatie, de Edo met hun stadsstaten, de emiraten der Hausa, Fulani en Kanuri uit N. Nigerië met hun administratieve structuren en Moslim-tradities, het koninkrijk Buganda, — en daartegenover de Somali, een volk zonder staatsstructuur, evenals de Ibo,¹⁸ de Bakongo uit de koloniale tijd. De eersten zijn gewoonlijk meer traditionalistisch, de laatsten meer open voor modernisering — maar dit is verre van een algemene regel.
3. Er zijn stammen die hun hegemonie over andere hebben weten uit te bouwen in 'feodale' structuren. Een verticale structuur vindt men o.m. in Boeroendi (en tot 1959 in Rwanda) waar de Tutsi geen afzonderlijk grondgebied hebben, maar temidden der Hutu-meerderheid heersen (of heersten). Andere feodale structuren zijn 'horizontaal', d.w.z. dat het hegemonie-volk een apart gebied bewoont vanwaar het de andere onder zijn controle houdt (in N.Nigerië bijv. en in West-Afrika waar doorheen de eeuwen tal van grote Staten zijn tot stand gekomen onder het gezag van één stam die zijn hegemonie over de andere wist te vestigen op betere wapens of technische of organisatorische superioriteit).
4. Sommige 'nieuwe Staten' zijn samengesteld uit vroegere betrekkelijk grote en in ieder geval goed georganiseerde en zelfbewuste stam-Staten, of uit één grotere en enkele kleinere. Dit is typisch het geval voor Oeganda met het Baganda-koninkrijk naast enkele kleinere 'vorstendommen', of Ghana met het Ashanti-koninkrijk naast

kleinere stammen. Andere Staten hebben te doen met een groot aantal kleine stammen waarvan enkele primitiever en andere meer geëvolueerd zijn, zo Kongo en Tanzania.

5. Sommige stammen hebben doorheen de kolonisatie een 'indirect rule'-stelsel gekend, waardoor hun nationale kohesie, hun gezagsstructuren, en ook hun mikronationaal zelfbewustzijn sterker zijn gebleven dan diegene in de landen onder rechtstreekse koloniale administratie. De Britse 'indirect rule'-politiek heeft destijds veel bijval gevonden in Westerse 'ethische' middens. Achteraf is echter gebleken dat deze politiek de hinderpalen op de weg naar nationale integratie heeft vergroot. De klassieke voorbeelden van indirect rule in Afrika zijn N.Nigerië, Oeganda, ook (Belgisch) Ruanda-Urundi, en tot op zekere hoogte of gedurende een zekere tijd de Franse Maghreb-protectoraten Marokko en Tunesië.

De Franse kolonisatie, ook de Belgische in Kongo, de Britse waar de plaatselijke verhoudingen dit meebrachten, verkozen rechtstreekse administratie met soms bewust opbreking en verbrokkeling van de stammen, wier structuren, gezag en samenhang werden aangetast.

6. Er zijn stammen die zich gemakkelijker of geredelijk hebben geleend tot samenwerking met de koloniale overheid, terwijl andere, die 'xenofobe' werden genoemd, zich vijandig of gewoon op afstand hielden en niet gewillig kollaboreerden of als 'onbetrouwbaar' werden aangezien.¹⁹

De eerste, die aanvankelijk dragers, soldaten, arbeidskrachten, maniok, palmolie en brandhout geleverd hebben, waren later beter geplaatst dan andere om klerken en ambtenaren, sergeanten en officieren, ambachtslieden, mechanici en ingenieurs, onderwijzers en rechters, ondernemers, te bezorgen en, door de kaders te vormen van de kolonie, bij de soevereiniteitsoverdracht de structuren van de nieuwe Staat in handen te krijgen. Zo de Ibo in Nigerië, de Bakongo en Baluba in Kongo, de zuidelijke volksgroepen in al de landen van de Guinea-golf, enz. Aldus werd het terrein klaargemaakt — alweer de koloniale nalatenschap! — voor postkoloniale spanningen die de integratie in de weg staan. Zo werd Nigerië onafhankelijk met een meerderheid soldaten uit het Noorden en officieren uit het Zuiden (meer bepaaldelijk Ibo en Tiv), terwijl in Kenia het politiek gezag in handen was van de Kiyuyus en een paar geassocieerde stammen, maar het staatsapparaat en de politie bezet waren door ex-kollaborerende stammen . . .

7. In sommige landen heeft de kolonisatie — meestal ingevolge toevallige omstandigheden — aan achterlijke en arme stammen een kans gegeven om door onderwijs en werk in dienst van de kolonisator een vooraanstaande machtspositie te verwerven in alle moderne structuren en in de economie, terwijl voorheen rijke, ontwikkelde en machtige volkeren, bij het einde van de koloniale periode, politiek en economisch, in een bedreigde situatie zijn geraakt. Dit is in algemene regel het geval in de landen van de golf van Guinea, zowel diegene door Frankrijk als door Groot-Brittannië gekoloniseerd. Doorheen het koloniale tijdperk hebben de 'verworpenen' van de kustgebieden een beslissende voorsprong gekregen op de feodale maatschappijen van het noorden. Ook Tchad kent een dergelijke omkering der verhoudingen tussen N. en Z. en dit gaf aanleiding tot burgeroorlog der jongste jaren. Weer elders steunde de kolonisator zijn gezag op bepaalde stammen terwijl andere zich hierdoor verdrukt voelden. (België in Rwanda en Boeroendi steunde op de Tut-

si, Frankrijk in Kameroen op de tot de Islam behorende noordelijke prinses).

Uit bovenstaande blijkt dat, zo iedere nieuwe Staat in Afrika — vooral in Zwart-Afrika — af te rekenen heeft met stammenproblemen, het tribalisme heel verschillend kan voorkomen en de gestelde problemen van land tot land een andere aard of omvang vertonen.

In Ghana en in Guinee werd hardhandig opgetreden tegen de stamhoofden en het tribalisme. Ten tijde van Kwame Nkrumah werden tribale — evenals konfessionele — partijen verboden. In vele staten heerst een niet geschreven regel volgens dewelke regering en Staatsorganen, om representatief en legitiem te zijn, een genuanceerd evenwicht tussen stammen, gewesten, soms godsdienstgemeenschappen, moeten nastreven. De recente geschiedenis van Kongo-Kinshasa, Senegal, Dahomey, e.a. vertoont menig voorbeeld hiervan.²⁰

Zo het juist is dat in het huidige Afrika nationalisme en tribalisme in het politieke krachtenveld als antithesen tegenover elkaar staan, en dat tribalisme, als verzet tegen nationale integratie, als politieke faktor dient overwonnen te worden, dan is het toch ook waar dat de kulturele erfenis van het Afrikaans verleden bij de stammen ligt, in de tradities, de talen, de kunst, de letteren.

Iedere natie voelt de behoefte in haar eigen verleden redenen te vinden tot fierheid, gemeenschapsbewustzijn en vertrouwen. In de stammen leeft iets voort van de oude cultuurwaarden van Afrika.

Dat het anti-tribalisme, met de stamstructuren en stamsolidariteit, ook deze cultuurwaarden niet zou mogen vernietigen, en dat deze laatste zouden moeten geïntegreerd worden in de nieuwe naties en langs deze weg om in de panafrikaanse gemeenschap, maakt blijkens de uitingen de Afrikaanse kulturele beweging nu reeds het voorwerp uit van een brede stroming.

III. *Dualistische Economie en Tribalisme*

Het tribalisme is een stoorfaktor voor de opbouw van de nieuwe Staten van Afrika omdat het de bewuste afhankelijkheid ten aanzien van de nationale overheid afremt, afleidt en belemmert, zolang de loyaliteit van de bevolking bij de voorrang naar de stam gaat. Maar de dualistische economie is een ander, minstens even groot struikelblok op de weg naar de nationale integratie.²¹

De dualistische economie behoort tot de erfenis van het kolonialisme. De kolonisatie heeft een moderne economische sektor in het leven geroepen, bestaande uit steden en stedelijke agglomeraties, een infrastructuur van wegen, krachtcentrales, havens, verbindingen die op het 'moederland' en niet op Afrikaanse integratie gericht waren, benevens mijncentra, industrieën en plantages met hun arbeidersproblemen. Daarnaast is er de traditionele sektor, de overlevingseconomie, waarin de kolonisatie weliswaar in meerdere of mindere mate binnengedrongen was door haar administratie en vooral haar karweien-en kulturustelsel, maar die toch nergens in de moderne sektor werkelijk was geïntegreerd.²² De nieuwe Staten berusten economisch en politiek op de moderne economische sektor. Daar bevinden zich de leiders, de kaders, de intellectuelen, de nieuwe zakenlieden, de overheidsorganen, de communicatiemiddelen, de universiteiten.

Het platteland is er niet 'bij', het is niet 'in', het is 'out', het deelt niet in de vruchten van de onafhankelijkheid, het lijdt onder deze onbillijke behandeling: dat is de 'distribution crisis'.²³

Het platteland is in vele Staten nu meer verwaarloosd dan in de koloniale tijd. De bevolkingslandbouw en het kultuurstelsel waren nog een bron van inkomsten die nu is teloorgegaan of verminderd. De nieuwe Staten — op uitzonderkingen na — verlenen prioriteit aan de uitbouw van de infrastructuur ten behoeve van de moderne sektor, aan de oprichting van liefst grote industrieën en industriële complexen. In deze politiek worden hun regeringen aangemoedigd door de neo-kolonialistische belangengroepen uit de industrielanden en ook tot op zekere hoogte door de post-koloniale ontwikkelingshulp, zodat de kloof tussen de twee economische sectoren, de moderne en de traditionele, sedert de onafhankelijkheid overal breder en dieper is geworden.

Tanzania is een alleenstaande, merkwaardige uitzondering. J. Nyerere, sedert zijn Ujamaa-boodschap²⁴ te Arusha in 1967, wil het roer omgooien en een politiek doorzetten waardoor het platteland zijn aandeel krijgt in de vruchten van vrijheid en vooruitgang.

Zoals hoger gezegd vloeiden de plattelandsrebellies in Kongo, tussen 1961 en 1966, voor een goed deel voort uit spanningen die een gevolg zijn van de verwaarlozing en het gebrek aan integratie van het 'binnenland'. En het merkwaardige en uitzonderlijke is dat deze boerenopstand niet of niet overal tribalistisch was. Het was soms duidelijk anti-tribalistisch. Dit kan verklaard worden door het doorwerken van het Lumumbisme, maar ten dele ook door het feit dat de Belgische kolonisatie enerzijds de stamstructuren en het prestige der 'chefs coutumiers' verregaand had aangetast en anderzijds gedurende het laatste decennium der kolonisatie een doortastende, wijdvertakte aktie had gevoerd tot bevordering van de ontwikkeling en de vooruitgang van het platteland, zowel op sociaal als economisch gebied.

Niettemin mag men over het algemeen zeggen dat tribalisme en platteland, tribalisme en traditionele — verwaarloosde en niet economisch geïntegreerde — landbouwgebieden begrippen zijn die elkaar grotendeels dekken. Men mag als vrijwel zeker stellen dat in de mate waarin het economisch dualisme overwonnen wordt de daaruit voortvloeiende doorstroming heel veel van de frustraties van het tribalisme zal wegnemen. Omgekeerd mag men zeggen dat het tribalisme moeilijk zal te overwinnen zijn zolang het platteland — en dus dan in de eerste plaats de plattelands-economie — niet geïntegreerd wordt in de Natie en de nationale economie, en zolang de vruchten van de vooruitgang en de hoop op welvaart niet voor ieder weggelegd zijn.

IV. Eindbeschouwingen

De Harvardse professor Rupert Emerson heeft er op gewezen dat het meest fundamentele probleem dat de nieuwe Staten van Afrika moeten oplossen dat is van hun 'adjustment to the *modern world*',²⁵ er aan toevoegend dat deze landen reeds ten achter waren, onaangepast aan de toenmalige moderne wereld, toen het kolonialisme gekomen is. Het is inderdaad duidelijk dat nagenoeg al de landen van Afrika vóór de kolonisatie veel verder afstonden van de moderne wereld dan de Arabische

¹³ Prof. P.F. Gonidec (van de Faculté de droit et des sciences économiques te Parijs), *Cours d'institutions publiques africaines et malgaches*, Les Cours de Droit, (Parijs 1967), blz. 104.

¹⁴ René Dumont, *L'Afrique noire est mal partie*, Le Seuil, Parijs 1962; Albert Meister, *L'Afrique peut-elle bien partir?*, Le Seuil, Parijs 1966.

¹⁵ J. Donald Kingsley, Bureaucracy and political development with reference to Nigeria (in: J. La Palombara (ed.), *Bureaucracy and political development*, Princeton 1966), blz. 301.

¹⁶ Men raadplege o.m. Fernand Van Langenhove, *Consciences tribales et nationales en Afrique noire*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1960, 465 blz. Ook F.M. Oke, L'influence du tribalisme sur les régimes politiques africains, *Le mois en Afrique*, juli 1970, blz. 63-73.

¹⁷ Ook al waren de voornaamste Ibo-personaliteiten, van president Azikiwe tot generaal Ironsi, Nigerië-nationalisten, en, verre van separatisten, unitaristen, voorstanders van een gecentraliseerde eenheidsstaat Nigerië.

¹⁸ In het *Report of the Commission appointed to enquire into the fears of minorities and the means of allaying them* (Cmnd. 505, HMSO, Londen 1958) leest men dat de Ibo 'differ from the Yoruba in that they are a village people who have never gathered in large towns as the Yoruba have, and before the 20th century had no large political organisation of their own; there are no large chiefs and no record of any great kingdoms comparable with Oyo and Benin'.

¹⁹ Men denke bij voorbeeld ook aan de afzijdigheid der Moslimbevolkingen tegenover Westerse scholen.

²⁰ Men vergelijk dit streven naar stammenevenwicht, door vertegenwoordiging van de verscheidene gewesten in de regering en overheidsorganen, met de interne verhoudingen in Libanon en Cyprus, en ook met de modaliteiten van de recente grondwetsherziening — het kommunautaire evenwicht en de garanties aan de verscheidene groepen — in België.

²¹ Cfr. *Prospective 13*, L'Afrique en devenir (P.U.F., Parijs 1966), blz. 99-100: 'Le décalage qui existe entre la ville et la campagne paraît être une menace plus grave pour l'intégration nationale que les manifestations du tribalisme.'

²² 'L'économie dualiste est la coexistence d'un secteur traditionnel archaïque ou féodal et d'un secteur moderne, les deux n'étant pas articulés l'un à l'autre', Ibid. blz. 25.

²³ Cfr. Crawford Young, Congo and Uganda: a comparative assessment, *Cahiers Economiques et Sociaux* (Kinshasa), oktober 1967, blz. 379-400. Zie blz. 396 en vv.

²⁴ *The Arusha declaration and Tanu's policy on socialism and self-reliance*, TANU, Dar es Salaam 1967, 29 blz.

²⁵ Rupert Emerson, African States and the burden they bear, *African Studies Bulletin* (Boston), april 1967, blz. 2.

²⁶ Cfr. C. Young, Congo and Uganda, o.c., blz. 387: 'In the Congo case the very effectiveness of the Colonial (European) bureaucracy in enforcing modernisation upon the countryside produced grave problems for the successor regime. The element of coercion was large, and intense frustrations were engendered in the rural areas, which the nationalist movement was able to exploit but not fully contain, and with which the independent government has been quite unable to cope.'

²⁷ Ibid. 'So much of the heritage of this alien colonial era survives, including, unhappi-

ly, the exorbitant range of salaries.'

²⁸ *Prospective 3*, 'Rapports de l'Occident avec le reste du monde' (PUF, Paris 1959), blz. 23.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.* blz. 76: 'Au-delà même de l'amélioration des conditions de leur vie matérielle, ces pays sont tous à la recherche dramatique et passionnée d'un équilibre entre les nécessités du progrès et la sauvegarde des valeurs de leur propre culture qu'ils tiennent pour essentielles.'

R. Buijtenhuijs | Psychologie et pédagogie africaines

A. Introduction

Depuis quelque temps déjà un processus lent et douloureux, mais en même temps nécessaire et irrésistible a été mis en branle dans la plupart des pays africains: celui de la réforme de l'enseignement. D'abord, les responsables de l'éducation africaine se sont attaqués à la réforme d'une partie des programmes scolaires, ceux de l'histoire et de la géographie, où la nécessité de changements était évidente. Une réflexion plus approfondie a montré ensuite la nécessité d'aller plus loin et de remettre en question la totalité des programmes scolaires. Aujourd'hui une autre réflexion, à peine entamée celle-là, s'impose: la réflexion sur les méthodes pédagogiques. Une double nécessité rend l'examen de la pédagogie africaine inévitable. D'abord, les méthodes pédagogiques en vigueur sont actuellement remises en question partout dans les pays industrialisés et la crise des universités des dernières années n'a fait qu'accélérer ce mouvement. Or, dans les pays européens les conservateurs en matière de pédagogie peuvent à la rigueur s'appuyer sur l'argument que les méthodes pédagogiques sont le fruit d'une longue évolution autochtone et qu'elles s'inspirent de données psychologiques et sociologiques propres au monde occidental. En Afrique, par contre, même cet argument ne peut avoir cours. La pédagogie, telle qu'elle est encore appliquée aujourd'hui, y est un produit importé, une marchandise étrangère qui n'a jamais été pensé en fonction des besoins propres à l'Afrique. Est-il étonnant alors que ce produit importé se soit révélé inadapté aux conditions qui sont celles du continent africain?

La remise en question des méthodes pédagogiques s'impose donc, mais sur quelles données se baser? Nos contacts avec des éducateurs et des planificateurs africains nous ont montré que la quasi-totalité d'entre-eux sont en principe acquis à l'idée de la réforme pédagogique, mais qu'ils ne savent pas très bien comment la réaliser en pratique.

La nouvelle pédagogie africaine devra s'inspirer nécessairement d'une connaissance approfondie des données psychologiques et sociologiques propres à l'Afrique et c'est là, à notre avis, que le bât blesse. Il existe actuellement un corpus de connaissances en ces matières, connaissances qui ne sont peut-être pas encore toutes 'opérationnelles', mais qui pourraient servir de guide à ceux qui sont responsables de la réforme de l'enseignement. Malheureusement ces connaissances — et ceci est notamment vrai pour ce qui est de la psychologie — sont encore trop l'apanage d'un monde universitaire restreint et leur diffusion se heurte à des obstacles dont en premier lieu le manque de contact entre les universités africaines et les fonctionnaires des ministères.

Le but de cet article est d'essayer de combler ce fossé entre théorie et pratique et d'établir la liaison entre les psychologues et les anthropologues d'une part, les éducateurs africains d'autre part. Notre étude n'apportera pas de données nouvelles, mais se veut avant tout un inventaire des connaissances théoriques dont on dispose actuellement en matière de psychologie et de sociologie africaines et qui peuvent servir à l'élaboration d'une pédagogie africaine digne de ce nom.

Avant d'entrer dans le vif du sujet une question préliminaire se pose cependant:

étant donné les dimensions du continent africain et les différences culturelles entre les différents peuples qui l'habitent, peut-on se contenter d'une seule pédagogie africaine valable partout? Ce qui convient à l'enfant toucouleur du Sénégal convient-il également à l'enfant lozi de la Zambie? Ces questions nous invitent à nous avancer avec beaucoup de prudence. Il semble, en effet, qu'on sera amené au cours d'une étape ultérieure dans les recherches psychologiques et pédagogiques, à raffiner les analyses et à définir plusieurs pédagogies africaines correspondant aux grandes aires culturelles du continent. La littérature psychologique et sociologique existante nous montre déjà que les conditions dans lesquelles sont élevés les enfants sont très différentes et qu'il en est de même du contexte socio-culturel dans lequel se déroule plus tard la scolarité des jeunes africains.¹

Cependant, dans l'état actuel des choses, un tel raffinement serait prématuré et ce serait déjà un grand pas en avant que de définir en quoi les méthodes pédagogiques africaines en général peuvent et doivent se différencier de celles qui sont en usage dans les pays européens pris dans leur ensemble. Le fond culturel commun à tous les peuples négro-africains n'est pas un mythe, et dans le domaine de l'éducation des enfants on peut énumérer au moins trois traits communs à beaucoup de sociétés africaines: a) l'importance de la tradition dans l'organisation sociale; b) la part limitée de la technique, de ses servitudes, de la distance qu'elle met entre l'individu et le monde, de ses effets sur l'organisation de l'espace et du temps; c) les modalités de maternage et d'éducation qui visent la fusion de l'individu dans le groupe.²

Ainsi donc, nous parlerons dans cette étude hardiment de *la psychologie africaine* et de *la pédagogie africaine*, tout en soulignant que des différences considérables peuvent exister selon les régions, et que les données sur lesquelles nous nous basons dans nos analyses psychologiques proviennent principalement du Sénégal (groupe wolof — serère — lébou) et du Mali (groupe dogon), ainsi qu'à un moindre degré du Ghana et de certaines ethnies de langue bantoue de l'Est africain.

Une autre remarque préliminaire est nécessaire. La nouvelle pédagogie africaine, une fois définie, ne doit pas devenir une doctrine immuable et rigide. Pour le moment elle doit s'inspirer en partie encore de la psychologie et de l'éducation africaines traditionnelles. Les choses, cependant, évoluent très vite, et nous devons éviter le trop facile retour au passé. En milieu urbain, le processus vers la famille nucléaire (père, mère et enfants) est déjà en cours et les modalités de maternage sont en train de changer sous l'influence de nouvelles théories concernant l'éducation des enfants. Tout cela aura nécessairement son influence sur la formation de la personnalité des nouvelles générations africaines et la pédagogie africaine nouvelle doit suivre cette évolution pas à pas si elle veut rester efficace et opérationnelle.

B. *La formation de la personnalité*

Partout dans le monde, la mère est la première personne qui compte dans la vie de l'enfant, la première personne 'rencontrée'. Or, en Afrique noire, la relation mère-enfant tout en étant extrêmement étroite est en même temps plus 'diffuse' qu'elle ne l'est dans les pays européens.

Pendant les deux premières années de sa vie, l'enfant africain vit presque conti-

nuellement avec sa mère, est porté sur son dos, dort contre elle et a le sein maternel à sa disposition presque 24 heures sur 24 et à sa demande. Ce contact physique étroit et chaleureux est certainement un élément important dans l'organisation de la personnalité dont on ne mesure pas encore toutes les conséquences. Mais, comme le disent H. Collomb et S. Valantin, 'il ne s'agit pas là de la relation dyadique de type occidental, qui enferme l'enfant et la mère dans une dynamique close'.³ L'image de la mère est en effet diffuse, dans la mesure où d'autres femmes de la famille — des tantes, des grand-mères, des soeurs aînées, des co-épouses de la mère — peuvent prendre à l'occasion le rôle de la mère tout en préservant dans la relation enfant-adulte la même chaleur, le même contact physique étroit. L'enfant africain, en quelque sorte, n'a pas une mère, mais une multitude de 'petites mères',⁴ qui sont en quelque sorte inter-changeables. Ni le portage, ni même le sein sont l'apanage exclusif de la mère, de sorte que l'on peut dire que 'l'enfant est (. .) plongé (..) dans une masse d'autres corps. Son corps est, dès les premières expériences, fondu dans les autres corps d'un groupe très large, uni, mais diversifié'.⁵

Cette situation, qui semble pratiquement universelle en Afrique noire, dure jusqu'à l'âge de 18 mois -2 ans. Puis intervient, plus ou moins brusquement, le sevrage. L'enfant est privé du sein, souvent du jour au lendemain, et — disgrâce supplémentaire — littéralement 'mis sur terre', c'est-à-dire qu'il ne sera plus porté sur le dos de sa mère qui souvent se prépare à une nouvelle grossesse.

L'enfant aura à s'adapter et à s'intégrer au groupe des enfants où les contacts physiques restent toujours très étroits et chaleureux.

La question se pose de savoir si le sevrage est pour l'enfant africain une expérience traumatisante. Sur ce point, les avis sont partagés et les conditions dans lesquelles intervient le sevrage ne sont probablement pas les mêmes partout en Afrique. Les témoignages dont nous disposons nous montrent en tout cas que chez certaines populations de l'Afrique orientale (Baluhya, Acholi) le sevrage doit être ressenti par l'enfant comme une expérience douloureuse, un changement brusque: pour l'habituer à ne plus demander le lait maternel la mère induit ses seins d'herbes amères, de poivre ou de jus de tabac ou part en voyage pour quelques jours en confiant l'enfant à un parent féminin.⁶ Ici, d'ailleurs, la relation mère-enfant semble moins étroite, même avant le sevrage, puisque les enfants sont souvent confiés dès l'âge de 4 mois à des 'petites nourrices', c'est-à-dire des filles de 6 à 10 ans qui passent autant de temps, sinon d'avantage, avec le bébé que la mère. A l'époque où se situe le sevrage le rôle de ces petites nourrices prend de plus en plus d'importance à tel point que l'apprentissage psychomoteur et linguistique de l'enfant dépend avant tout du caractère et des capacités de celles-ci.⁷

En Afrique de l'Ouest, cependant, et plus spécialement au Sénégal le sevrage semble être une expérience moins douloureuse qui ne s'accompagne pas d'une sorte de retrait affectif général de la part de la mère comme c'est le cas en Afrique orientale.

Là où le sevrage ne constitue pas une coupure brutale dans la vie de l'enfant, une frustration sérieuse intervient plus tard vers l'âge de 6 à 7 ans. Avant, la relation enfant-groupe d'adultes se caractérise par la permissivité, l'absence de frustration: l'enfant est comblé dans tous ses besoins fondamentaux (succion, contact, agrippement), admiré et applaudi par les adultes, et pris au sérieux dans le sens profond

du terme. 'Dès sa naissance, disent H. Collomb et S. Valantin, l'enfant est posé comme sujet à l'égal de l'adulte. Les autres membres du groupe familial s'adressent à lui comme un individu à part entière, qui a sa volonté propre, qui a pouvoir de décision et dont l'opinion, si elle n'est pas exprimée explicitement par la parole, est cependant perçue et reconnue par l'entourage (...). A l'égal du vieil homme, l'enfant est respecté, plus que l'adolescent et même que l'adulte.(...) L'impuissance originelle qui marque l'enfant humain, du fait de son immaturité postnatale peut être ici singulièrement atténuée. Des conséquences sont alors prévisibles en ce qui concerne l'organisation de la personnalité (moi, systèmes de défense, en particulier)'.⁸ D'après les mêmes auteurs, pendant cette période l'agressivité de l'enfant est tolérée, permise. Elle ne met pas l'adulte (la mère) en question'.⁹

La véritable éducation ne commence qu'à l'âge de six-sept ans. 'L'enfant peut alors comprendre, il peut être puni. On peut exiger de lui qu'il obéisse, qu'il se conforme aux règles du groupe. C'est, en fait, pour lui la première rencontre objective avec les interdits et la menace. Cette première rencontre se fait dans des conditions favorables: les premières assises de la personnalité sont solidement fondées; la défense est possible dans le phantasme et l'imaginaire; la fraternité profonde de la classe d'âge apporte des compensations'.¹⁰

Les auteurs, qui se basent dans leur étude principalement sur le matériel sénégalais du groupe wolof — serère — lebou, affirment ici que la coupure entre la vie de l'enfant en bas âge et celle de l'enfant 'responsable' n'a qu'un caractère relatif et n'a que des conséquences secondaires sur la personnalité. Des témoignages venant d'autres parties de l'Afrique permettent cependant de penser que l'enfant sénégalais jouit peut-être d'une situation quelque peu privilégiée. Ailleurs, il existe une très grande différence entre 'la première enfance où l'enfant est extrêmement choyé et où les frustrations sont réduites au minimum, et la deuxième enfance qui s'accompagne d'indifférence émotionnelle ou de passivité de la part des parents'.¹¹ M. Field va même plus loin. Elle affirme en effet que l'enfant ashanti du Ghana, adoré tant qu'il est encore bébé, devient plus tard l'objet d'un véritable mépris de la part des adultes, y compris son propre père.¹²

Nous pouvons donc conclure que deux facteurs semblent devoir avoir une certaine influence sur la formation de la personnalité de l'enfant africain: l'extrême indulgence et l'absence de frustration dont il bénéficie au cours de la première période de son existence, et un certain manque d'affection dont il souffre plus tard. Comme nous l'avons vu il est difficile de généraliser sur l'âge exact où se situe cette coupure: dans certains cas celle-ci semble coïncider avec le sevrage, en d'autres cas, elle se situe plus tard et les effets peuvent en être atténués dans une certaine mesure.

Un autre facteur intervient dans la formation de la personnalité de l'enfant africain: l'évolution spécifique du complexe d'Oedipe. Rappelons d'abord la définition: 'Le complexe d'Oedipe chez le garçon est un désir inconscient d'inceste avec la mère et de meurtre du père'.¹³ Pendant des décennies psychologues et anthropologues se sont affrontés sur la question de savoir si le complexe d'Oedipe est une donnée universelle propre à l'espèce humaine en tant que tel, ou bien une caractéristique propre à certaines civilisations seulement. Les anthropologues qui ont contesté l'universalité du complexe d'Oedipe ont notamment invoqué l'exemple des sociétés matrilineaires, où l'enfant est dès sa naissance sous l'autorité de son oncle

maternel, et où son père est un personnage plutôt distant, un visiteur éphémère et en général indulgent qui ne peut provoquer ni haine, ni agressivité.

Aujourd'hui, il semble que le complexe d'Oedipe est une donnée universelle, mais que son évolution et son devenir peuvent être très différents selon le contexte socio-culturel. En quoi l'évolution du complexe d'Oedipe en Afrique noire est-elle différente de ce que nous connaissons dans les pays européens?

Plusieurs facteurs interviennent ici. D'abord, l'image du père, dans la plupart des sociétés africaines, est en quelque sorte 'diluée' comme l'est l'image de la mère. Le père est, certes, le personnage masculin le plus important dans la vie du jeune enfant, à l'exception peut-être des sociétés matrilineaires où l'oncle maternel le remplace comme source d'autorité, mais le rôle du père n'est jamais aussi exclusif qu'il ne l'est en Europe. Des oncles, des grands-frères, des grands-pères peuvent à l'occasion remplacer le père dans son rôle et les ressentiments que peut éprouver l'enfant, ne peuvent par conséquent pas se fixer exclusivement sur le père.

D'autre part l'autorité du père n'est pas aussi absolue qu'en Europe. En Afrique l'homme, même adulte et père de famille, est tenu de se référer souvent à son propre père comme source d'autorité. Celui-ci à son tour détient son autorité des ancêtres déjà décédés et n'est pas non plus une autorité véritablement autonome. Pour l'enfant africain l'affrontement avec le père, avec l'autorité, devient donc chose difficile voire impossible. L'autorité se dérobe en quelque sorte et ne peut pas être contestée, l'ancêtre étant par définition 'inégalable', selon l'expression de M.C. et E. Ortigues. Affronter l'ancêtre reviendrait ici à remettre en cause l'ordre social tout entier dont il est le dépositaire.

Ne pouvant pas se poser en rival de son père l'enfant africain, d'après les analyses de M.C. et E. Ortigues, est amené à déplacer la rivalité sur les 'frères' qui polarisent les pulsions agressives.¹⁴ Le terme 'frère', évidemment, doit être pris ici dans son sens africain et classificatoire et comprend aussi les demi-frères, les cousins, et en général tous les enfants masculins de la même génération. Ne pouvant jamais être un 'père' dans le sens occidental du terme, c'est-à-dire une autorité véritablement autonome, le garçon africain s'identifie aux 'grands frères' pour devenir lui-même un jour un 'grand frère'.

Evidemment une telle situation doit avoir des répercussions importantes sur la formation de la personnalité, conséquences qui sont encore mal connues, notamment en ce qui concerne la façon dont sera vécu plus tard le maître d'école.

D'après Parin et Morgenthaler cependant le maître prend régulièrement dans l'imagination des enfants dogon 'l'aspect d'un père autoritaire, méchant et punissant'.¹⁵ Or, ceci est d'autant plus grave qu'une telle figure de projection est inconnue dans la vie traditionnelle de ces enfants et que le choc psychologique ressenti est donc d'autant plus grand. On peut se demander toutefois si cette remarque peut être généralisée. Les chercheurs de l'équipe de recherche de la télévision scolaire du Niger pensent que le maître, ou le moniteur des classes télévisées, est plutôt vécu par les enfants comme un 'grand frère'. Bien qu'aucune enquête psychologique sur ce point précis n'ait été faite par cette équipe, nous sommes enclins de partager leur avis étant donné la jeunesse des moniteurs nigériens. Il se peut donc qu'en fonction principalement de son âge le maître soit vécu tantôt comme un père 'tout puissant', tantôt comme un grand frère. En tout cas, il y a lieu de penser que les re-

lations maître-élève ne peuvent pas être de la même nature que dans les pays européens et qu'il serait sage d'essayer de repenser ces relations en tenant compte du contexte socio-culturel africain.

Deux remarques supplémentaires s'imposent avant de clore ces réflexions sur le complexe d'Oedipe africain. Un autre facteur peut encore intervenir dans son devenir, facteur qui tient aux habitudes alimentaires. Dans beaucoup de sociétés africaines, le père mange seul et avant les autres membres de la famille et se voit attribuer les meilleurs morceaux du repas alors que les enfants doivent se satisfaire de nourriture de second choix. Dans quelle mesure cette situation peut-elle influencer sur la relation père-fils? M. Field semble penser qu'elle n'est pas sans importance, parce qu'elle écrit: 'Si l'enfant ressent les relations de sa mère avec son père ceci est probablement moins parce qu'elle couche avec lui que parce qu'elle le gave à table'.¹⁶ Certains phantasmes doivent naître de cette situation qui diffèrent des phantasmes des enfants européens.

En second lieu nous devons souligner le fait que nous avons parlé presque exclusivement du complexe d'Oedipe masculin en négligeant l'expérience affective propre aux jeunes filles africaines. Ceci tient surtout au manque de données sur la psychologie féminine africaine. Même des chercheurs sérieux, comme les Ortigues au Sénégal ou l'équipe de Parin au Mali, n'ont pas pu étudier suffisamment de cas de jeunes filles ou de femmes pour pouvoir émettre des hypothèses générales. On ne peut que regretter cette situation en espérant que des études axées spécialement sur les filles africaines puissent bientôt être entreprises.

C. L'éducation en milieu familial traditionnel

La formation de la personnalité, qui est marquée notamment par le type de relations s'établissant entre le jeune enfant et ses parents, fait partie du processus de socialisation par lequel l'enfant devient progressivement un adulte équilibré, bien intégré dans sa culture et dans sa société. Cette partie du processus de socialisation, cependant, est largement non voulue et même inconsciente: en effet, les parents africains, tout comme leurs homologues européens, n'ont nullement conscience de l'influence de leurs comportements sur la personnalité de leurs enfants. Ces comportements sont spontanés et, en quelque sorte, irréfléchis, ne correspondant à aucun but précis de la part des parents. Le processus de socialisation comprend également une partie consciente qui est celle de l'éducation en milieu familial. Ici, des buts concrets sont poursuivis et les parents se rendent parfaitement compte quel type d'adulte ils veulent former par leur enseignement. Il est important dans le cadre de cette étude d'analyser brièvement le type d'éducation donnée en milieu familial traditionnel en Afrique pour déceler les différences entre celle-ci et l'éducation familiale européenne. Nous nous limiterons ici à l'étude de l'éducation familiale dispensée aux enfants de 0 à 6 ans, c'est-à-dire avant l'entrée éventuelle à l'école primaire. Ceci nous permettra d'évaluer le bagage intellectuel et mental avec lequel l'enfant africain devra plus tard affronter le monde scolaire de type occidental. Faute de place et de temps, nous devons laisser de côté l'éducation donnée aux adolescents lors des rites de passage, éducation qui est déjà affaire publique, c'est-à-dire tribale ou clanique.

Dans la quasi-totalité des sociétés africaines, l'éducation des enfants jusqu'à 6 ans et même un peu au-delà est une affaire familiale, mais elle dépasse nettement le cadre de la famille nucléaire européenne. Les parents biologiques sont certes les principaux éducateurs de l'enfant, mais d'autres parents plus ou moins proches interviennent à leurs heures et selon leurs compétences: grands-frères ou grandes sœurs, oncles et tantes, grands-parents, etc.

La pédagogie appliquée par cet ensemble d'éducateurs traditionnels s'appuie essentiellement sur deux piliers: l'observation de la part de l'enfant, et la mémorisation. En général, l'enfant africain apprend en regardant faire les aînés et en essayant ensuite de faire comme eux, notamment dans le domaine des habilités pratiques et techniques. Ceci suppose de la part de l'enfant une attitude plutôt passive. Dans la plupart des sociétés africaines, en effet, l'enfant ne pose pas de questions à ses aînés, ni sur le comment des techniques et valeurs enseignées, ni surtout sur le pourquoi, c'est-à-dire sur les valeurs ultimes de tout ce qu'il doit apprendre. 'Rarement l'enfant est invité à exprimer ce qu'il pense, ce qu'il éprouve, ce qu'il désire; et s'il s'exprime de la sorte, ce n'est jamais spontanément mais sur une invitation-autorisation de l'adulte', écrivent M.C. et E. Ortigues.¹⁷ Cette attitude des adultes favorise le renforcement des mécanismes mémoriels au détriment de l'esprit de curiosité et d'initiative. Dans les pays musulmans ce type d'éducation se trouve d'ailleurs en parfaite harmonie avec les méthodes pédagogiques pratiquées dans les écoles coraniques. F. Flis-Zonabend écrit à cet égard: 'Le jeune musulman apprend à se concentrer, il ne pose jamais de question au marabout. Il est soumis à une stricte discipline et doit obtempérer sans discussion à tous les ordres . . . (. . .) Dans cet enseignement, les mécanismes mémoriels entrent seuls en jeu, car c'est par eux que la tradition intégralement retransmise de maître à élève, assure sa survivance'.¹⁸

Evidemment une telle éducation constitue pour le jeune enfant une véritable mise en condition dont il lui sera difficile de se défaire par la suite et qui ne lui facilitera pas le passage à l'école moderne où la mémorisation, tout en restant très importante, cède à certaines occasions le pas à l'exercice de l'esprit critique et à l'initiative.

Ne pensons pas cependant que l'éducation familiale traditionnelle n'ait que des aspects négatifs. Dans le passé elle était souvent parfaitement adaptée aux circonstances et les enfants étaient loins d'être abandonnés par leurs aînés dans leurs efforts de maîtriser les valeurs et les techniques de leur société. En effet, les adultes surveillaient étroitement les progrès de leurs enfants et de véritables systèmes de contrôle des connaissances ont existé dans les sociétés traditionnelles africaines. En racontant une vieille légende, par exemple, un ancien pourrait tout d'un coup donner la parole à un enfant pour lui laisser terminer l'histoire en dégageant la morale de la fable. Ou bien, dans certaines sociétés, pour vérifier que son fils connaissait bien le troupeau familial, le père pouvait dissimuler quelques têtes de bétail en invitant son fils à dresser la liste des bêtes manquantes. Jomo Kenyatta, dans son livre *Au pied du Mont Kenya* a consacré un chapitre très intéressant, bien que quelque peu idéalisé, aux aspects positifs de l'éducation africaine traditionnelle.

Un autre aspect de cette éducation, positif probablement dans le contexte traditionnel, mais qui ne peut que freiner les progrès scolaires des enfants africains scolarisés, est la méfiance et la crainte suscitées par l'enfant surdoué dans beaucoup de sociétés africaines. Pourquoi cette crainte? D'une part parce que l'on se demande

aussitôt en milieu traditionnel d'où viennent ces dons montrés par l'enfant, d'où vient cette force qui peut aussi bien être bienveillante que malveillante, sait-on jamais? D'autre part, parce que l'enfant trop doué devient facilement objet d'envie et de jalousie de la part des hommes et de certains esprits. Force menaçante et être menacé, l'enfant brillant pose de toute façon des problèmes et les cultures africaines, de façon subtile et non-consciente, amènent l'enfant à ne pas trop se mettre en avant, à ne pas trop se distinguer.

Tout ceci nous montre déjà que l'enfant africain entre à l'école primaire avec un bagage mental très différent de celui de ses homologues européens. Or, jusqu'ici nous avons surtout insisté sur la formation de la personnalité en négligeant toute une série d'aspects du développement psychologique qui ont autant d'importance sur la façon dont l'enfant s'insérera plus tard dans le monde scolaire occidental. Ces aspects sont par exemple: le développement psycho-moteur, la perception (relations spatiales, temporelles, etc. . .), la capacité de raisonnement abstrait, de graphisme, de bricolage, etc. . . Nous ne pouvons pas entrer dans les détails ici, faute de données exactes et parce que nos propres compétences nous imposent des limites, mais nous pouvons faire remarquer toutefois, que l'enfant africain risque de partir avec un handicap sérieux dans la course scolaire. S'il a été élevé en milieu traditionnel, il n'aura jamais tenu en main un crayon et n'aura jamais disposé ni de papier ni de jouets éducatifs (des objets de forme complexe, s'emboîtant les uns dans les autres, ou comportant une petite mécanique).¹⁹ A une époque où l'on se rend de plus en plus compte des effets bénéfiques des écoles maternelles sur le développement de l'enfant, il est inutile d'insister sur l'importance de ce manque de jouets éducatifs et sur le retard scolaire qui peut en résulter.

Avant de terminer ces quelques réflexions sur l'éducation traditionnelle en Afrique noire, nous devons encore signaler un autre fait qui peut avoir une très grande importance dans le domaine pédagogique: d'après beaucoup d'auteurs, l'éducation en Afrique est verbale et musicale, dramatique et émotionnelle, ce qui veut dire que l'enfant africain vit dans un monde auditif alors que l'européen vit surtout dans un monde visuel.²⁰ On est en droit de penser que la pédagogie nouvelle en Afrique aura le plus grand intérêt à tenir compte de ce fait, s'il se révèle exact d'après des recherches plus poussées.

D. L'enfant scolarisé et ses problèmes

Ce que nous avons vu jusqu'ici sur la formation de la personnalité de l'enfant africain et sur l'éducation en milieu familial traditionnel nous a montré que l'enfant africain entre à l'école primaire avec un bagage mental et intellectuel très différent de celui de ses camarades européens. Etant donné que rien n'a été fait pour adapter l'école africaine à ses clients, l'entrée à l'école doit représenter pour la grande majorité des enfants africains une rupture brutale d'avec leur vie antérieure. Un abîme sépare le plus souvent le monde scolaire du monde familial.

Pour différentes raisons l'élève africain sera incapable tout au cours de sa carrière scolaire de combler ce fossé et d'intégrer en une synthèse harmonieuse les deux mondes dans lesquels il est appelé à vivre. Le premier problème qui se pose dans ce contexte est celui de la langue d'enseignement. Il n'est pas notre intention ici d'ouvrir le débat sur l'utilisation des langues africaines dans l'enseignement pri-

maire et de nous prononcer pour ou contre l'emploi du français ou de l'anglais. Le problème a des aspects politiques, culturels et financiers qui dépassent le domaine purement pédagogique.

L'emploi d'une langue étrangère dès la première année de l'école primaire accentue cependant le clivage entre l'école et le milieu familial et menace la sécurité affective de l'enfant, problème inconnu à la quasi-totalité des élèves européens. En tout cas cette situation crée un problème spécial sur lequel les éducateurs en Afrique ne se sont pas penchés suffisamment. A. Colot souligne le fait que la situation de l'élève africain du Cours d'Initiation ressemble à celle du petit enfant dont les premiers mots échangés avec sa mère s'inscrivent dans une expérience affectivement très riche. Après avoir rappelé qu'il a été maintes fois montré que les enfants en contact étroit avec leur mère apprennent à parler beaucoup plus vite que ceux qui se trouvent privés de ce contact, cet auteur suggère que, pour bien réussir, l'apprentissage du français ou de l'anglais au Cours d'Initiation devrait s'inscrire dans la même ambiance affective riche et sécurisante que celle qui règne dans la relation mère-enfant.²¹ Il découle de ceci que les meilleurs maîtres devraient enseigner dans les C.I., souvent considérés à tort comme des classes 'faciles', et non pas en fin du cycle primaire. Ceci d'autant plus que la bonne acquisition de la langue d'enseignement conditionne étroitement les autres acquisitions, de sorte qu'une bonne scolarité dépend étroitement d'une classe d'initiation bien faite.²²

Cependant, même les meilleures méthodes d'apprentissage de la langue d'enseignement laisseront subsister le fossé que nous venons de signaler.

Ce fossé, accentué par le clivage linguistique, l'est également par le fait que très souvent encore l'enfant africain appartient à la première génération de sa famille à être scolarisé de sorte qu'il ne trouve chez lui personne qui peut lui servir de 'modèle', qui peut comprendre ses problèmes et le conseiller dans ses études. Ceci à l'encontre du petit européen qui arrive en classe, 'intimidé et inquiet peut-être, mais en même temps curieux de connaître cette école où vont tous les enfants qui 'deviennent grands', où sont allés papa et maman'.²³ En Europe, ces problèmes ne se posent qu'aux enfants des classes ouvrières et paysannes, qui poursuivent des études secondaires et supérieures, et des études récentes ont montré jusqu'à quel point leurs résultats scolaires peuvent être influencés par ce manque d'harmonie entre culture scolaire et culture familiale. En Afrique, ce problème est vécu par la majorité des élèves du primaire et il est certain qu'il explique en grande partie le taux élevé d'abandons et de redoublements que l'on constate dans presque tous les pays africains. Comment ne pas souscrire à cette réflexion d'un jeune instituteur dakarois rapporté par A. Colot: 'Les parents ne peuvent pas s'intéresser à ce que fait l'enfant à l'école puisque la majorité des parents ne sont jamais allés à l'école et qu'ils ignorent complètement ce que c'est'.²⁴

Ceci nous amène au problème voisin de la surveillance des enfants scolarisés. Dans ce domaine la situation est peut-être très différente selon les pays, mais quelques données sur le Sénégal nous montrent toute l'étendue du problème. En effet, les recherches effectuées dans la région du Cap Vert par les Ortigues et par F. Flis-Zonabend ont révélé que c'est en dernière analyse la mère, fut-elle analphabète, qui est tenue par son mari et son entourage pour responsable du travail scolaire de ses enfants, ce qui ne va pas sans poser certains problèmes au sein de la famille. Tradi-

tionnellement aucune tâche de ce genre ne fut confiée aux femmes et celles-ci ont encore beaucoup de difficultés à obtenir l'obéissance de leurs enfants, notamment en ce qui concerne les garçons qui sont habitués à n'obéir qu'à leur père ou à d'autres hommes de sa classe d'âge. Pour cette raison la femme est contrainte de temps à autre à avoir recours au père qui n'intervient ainsi que pour réprimander ou pour récompenser et cela uniquement à la demande de la mère.²⁵

Et encore, heureux sont les enfants dont les parents prennent la peine de surveiller les devoirs et les progrès, fut-ce par une solution boiteuse où les responsabilités du père et de la mère sont mal définies et mal délimitées. Dans beaucoup de cas, surtout quand il s'agit de parents vivant encore dans une ambiance socio-culturelle traditionnelle, ceux-ci semblent penser qu'en mettant leurs enfants à l'école, ils sont par là automatiquement déchargés de leurs responsabilités parentales. Il arrive dans certaines régions du Ghana que les parents emmènent leurs enfants à l'école pour qu'ils soient punis de méfaits qu'ils ont commis à la maison.²⁶ Même s'il s'agit de cas exceptionnels et extrêmes une telle attitude est révélatrice. Elle semble refléter un sentiment profond plus généralisé chez les parents africains que l'on peut résumer ainsi: la responsabilité pour l'enfant scolarisé revient au maître et les parents n'ont plus à s'occuper de lui. Les résultats d'une telle situation peuvent être désastreux car l'école européenne telle qu'elle a été introduite en Afrique, a pour but principal de dispenser un certain savoir, alors que le rôle des parents est supposé rester primordial dans le domaine moral et dans le domaine de la formation du caractère. Beaucoup d'enfants africains tombent ainsi dans une sorte de vide éducationnel dès l'entrée à l'école: toute éducation cesse de la part de la famille, alors que l'école ne se donne que des objectifs éducationnels limités. Une des tâches de la pédagogie africaine nouvelle devrait être de combler au plus vite ce vide provoqué par le manque d'intégration entre l'école et le milieu familial.

Une autre donnée intervient ici dont on n'a probablement pas suffisamment tenu compte dans la pédagogie africaine parce qu'elle est pratiquement non existante dans le contexte occidental: un pourcentage important des enfants scolarisés en Afrique ne vit pas avec leurs parents, soit parce que ceux-ci sont décédés ou divorcés, soit parce qu'ils ont confié la responsabilité pour l'enfant à un autre membre de la famille. Il est malaisé de donner des pourcentages valables pour l'Afrique toute entière, mais plusieurs sondages ont montré que le pourcentage d'enfants vivant en dehors de leur famille biologique s'élève souvent à environ 40 % ou même jusqu'à 60 %.²⁷ La plupart de ces enfants ne sont probablement ni maltraités ni malheureux, mais un problème peut néanmoins se poser à leur égard, comme il a été montré par des recherches effectuées au Sénégal: une fois l'enfant confié à un autre membre de la famille ou même à un étranger — ami des parents — ceux-ci n'osent plus intervenir du tout dans l'éducation de leur enfant, car cela serait considéré comme un manque de respect très grave à l'égard du tuteur. Pour la même raison l'enfant, même mécontent de sa situation, peut difficilement se plaindre à ses parents ou même simplement s'ouvrir de ses problèmes à quelqu'un d'autre. Or, l'école européenne ignore ces situations et ces problèmes en traitant tous les enfants comme s'ils vivaient avec leurs parents, à l'exception de quelques cas dits 'cas sociaux' recevant un traitement spécial qui, lui non plus, ne saurait convenir à la situation africaine.

Les problèmes que nous avons évoqués jusqu'ici dans cette section se posent aux enfants africains dès l'entrée à l'école primaire. En cours de scolarisation d'autres problèmes viennent s'ajouter à la liste dont il convient également de tenir compte dans la réforme pédagogique à venir. Le premier est celui de l'âge. Malgré les tentatives faites dans certains pays africains pour normaliser quelque peu la situation il semble que les écoles primaires acceptent encore très souvent en première année des enfants ayant dépassé l'âge légal de 6 ou 7 ans. Même si leur carrière scolaire se déroule normalement par la suite, ces enfants recrutés à l'âge de 7, 8, 9 ou même 10 ans arriveront à la fin du cycle primaire à un âge plus avancé que la moyenne de leurs homologues européens. Or, nous savons que dans la plus grande partie de cas la scolarité d'un enfant africain ne se déroule pas sans heurts, le redoublement étant un phénomène quasi-général. Vers la fin du primaire et au début de l'enseignement secondaire, la moyenne d'âge est donc sensiblement plus élevée qu'en Europe. Un décompte effectué en 1963 dans une classe de filles de 6e à Brazzaville a donné par exemple les résultats suivants: sur 38 élèves, une avait 12 ans, 8 avaient 14 ans, 20 avaient 15 ans, 8 avaient 16 ans, une avait 17 ans, l'âge normal étant de 13 ans. Une seule élève donc était dans les délais normaux et plus des 2/3 des élèves avaient de 2 à 4 ans de retard.²⁸ Un sondage effectué en 1962 dans les classes de 6e au Lycée Technique Delafosse à Dakar a donné des résultats semblables: la moyenne d'âge y était située aux alentours de 15 ans, contre 11 à 12 ans en France. D'après un professeur il y avait même des élèves secrètement mariés dans les classes de 6e et de 5e,²⁹ ce qui montre d'ailleurs que certains élèves ont dû se rajeunir consciemment afin d'éviter l'âge limite d'entrée au lycée.*

Donc, dès le début de l'enseignement secondaire et certainement au second cycle on a affaire non pas à des adolescents, mais à de véritables adultes, ce qui demande en principe une approche pédagogique différente de celle qui est habituelle dans les établissements secondaires européens. Comme le dit F. Flis-Zonabend en conclusion de son sondage: 'l'âge des élèves justifierait à lui seul une révision pédagogique'.³⁰

Un autre problème, sous-jacent dès l'entrée de l'école, mais dont les effets se font surtout sentir après quelques années de scolarité, est celui des tensions psychologiques provoquées par la scolarisation chez les élèves africains. Il ressort, en effet, des quelques études consacrées aux enfants scolarisés en Afrique que le passage à l'école est pour beaucoup d'entre-eux une expérience anxiogène. Pourquoi? D'abord, comme le disent M.C. et E. Ortigues: '... la mise à l'école de l'enfant est souvent l'acte significatif par excellence par lequel les familles choisissent de s'insérer dans le courant de transformation. C'est l'enfant scolarisé qui sera le support des projections familiales concernant l'avenir de chacun et du groupe'.³¹ La scolarisation étant ainsi très souvent un investissement économique, social et même 'culturel' et affectif de la famille toute entière, l'échec scolaire peut être pour beaucoup d'enfants chose extrêmement grave; ce n'est pas seulement son échec personnel, mais aussi celui de toute sa famille, charge lourde à porter pour un enfant ou même un adolescent.

* Ces exemples sont déjà relativement anciens et il se peut que dans certains pays africains la situation s'est déjà normalisée quelque peu depuis.

S'il n'y avait que l'échec scolaire pour être source d'angoisse et de tensions, le problème serait alors limité à une seule catégorie des élèves: les mauvais. En réalité, le problème est plus complexe, et la réussite scolaire peut en certains cas être aussi angoissante que l'échec. D'abord, parce que réussir à l'école signifie pour les enfants des milieux traditionnels, passer dans un autre monde, quitter ses parents, les 'trahir' en quelque sorte. Camara Laye, à la fin de son livre *L'enfant noir* a très bien analysé ses propres sentiments à l'égard de sa famille au moment où il était à la veille de partir à l'étranger pour poursuivre ses études.

Ensuite, parce que cette réussite scolaire peut être vécue, et l'est dans certains cas, comme une réussite 'volée', obtenue au détriment des 'frères' (y compris les cousins et autres frères classificatoires), qui, eux, n'ont pas eu la chance d'aller à l'école. Il s'agit ici évidemment d'un problème qui sera résolu automatiquement à long terme quand la scolarisation sera totale au niveau primaire, mais qu'il ne faut pas sous-estimer à l'heure actuelle. Pour mieux saisir ce problème nous rapporterons en détail le cas d'un garçon sénégalais de 22 ans qui préparait son baccalauréat et qui s'était adressé voici quelques années au Service psychiatrique de l'Hôpital de Fann se plaignant d'insomnies et de violents maux de tête, qui l'empêchaient de travailler: 'Fari est le seul instruit de la famille, le plus brillant élève du village; (...) Il est aussi le premier du village à poursuivre des études secondaires. Il n'a aucun souvenir de son enfance avant son désir d'entrer à l'école et son entrée effective. (...) Il n'y est entré qu'à 10 ans. Son père avait décidé d'y inscrire un de ses cadets, mais le maître a dit: 'Il est trop jeune, donne-m'en un plus âgé', et on l'a envoyé lui. Il était enthousiaste. Il est donc entré à l'école à la place d'un cadet.

A ce récit, il associe un souvenir (...): la mort d'un petit frère de 2-3 ans quand lui en avait 7 environ (...). Dans son imagination, ce cadet était celui qui devait aller à l'école, faire des études alors que lui, Fari, resterait à la maison aider les parents. Voilà donc un deuxième frère imaginativement éliminé. (...) '*Pour lui, inconsciemment, la réussite scolaire, c'est tuer un frère*'.³² Certes, nous avons affaire ici à un garçon présentant des troubles psychologiques, mais il semble que le problème soit plus général et que Fari, tout en étant malade ou plutôt parce qu'il était malade, ait vécu d'une façon plus nette et plus dramatique un conflit que d'autres réussissent mieux à refouler sans le résoudre pour autant de façon satisfaisante. N'oublions pas, comme nous l'avons vu au début, que le complexe d'Oedipe évolue en Afrique de façon différente qu'en Europe, le conflit avec le père étant remplacé par la rivalité avec les 'frères' qui, eux, polarisent toutes les pulsions agressives du garçon, et qui sont, à leur tour, vécus par le garçon comme une menace, une source possible d'agression.

C'est dans ce climat de rivalité, de jalousie et d'agressivité souvent à peine masquées qu'évoluent beaucoup d'enfants scolarisés africains comme le montrent aussi les données sur les procédés magico-religieux par lesquels les parents tentent d'assurer la réussite scolaire de leurs enfants. M.C. et E. Ortigues écrivent par exemple: 'Plus de la moitié des familles venues consulter pour échec scolaire incriminent des maraboutages; et ceux qui consultent pour une 'maladie' (énurésie, anxiété, fugues) lient souvent le déclenchement des troubles à un maraboutage suscité par la jalousie des camarades d'école. (...) D'après une enquête menée (...) en mars 1965, auprès des mères d'enfants scolarisés, dans divers quartiers de Dakar, il

ressort que 90 % d'entre-elles recourent au marabout pour tenter d'assurer la réussite scolaire de leurs enfants'.³³

D'après M. Field il en serait de même au Ghana, où les parents d'élèves venus pour invoquer la protection des esprits pour leurs enfants, constituent une partie importante de la clientèle des 'autels' fonctionnant dans toutes les régions du pays ashanti; ils dépassent même en pourcentage les propriétaires et chauffeurs de cars rapides qui viennent en seconde place sur la liste.³⁴

Il va de soi que les faits que nous venons de mentionner sont d'une très grande importance pour la réforme de la pédagogie africaine et qu'ils posent notamment tout le problème complexe des relations entre élèves dans les classes africaines. Sur ce problème, d'ailleurs, nous sommes encore mal renseignés et des études plus poussées seront nécessaires pour y voir clair. A notre connaissance, personne n'a encore étudié des groupes d'élèves africains en utilisant à fond les techniques sociométriques et la technique de l'observation patiente et prolongée avec interviews non-dirigés des élèves. L'étude de F. Flis-Zonabend sur les classes de 6e du Lycée Delafosse de Dakar est un premier pas sur cette voie, mais un premier pas seulement; les techniques utilisées sont encore rudimentaires et l'enquête n'a duré que quelques mois. Or, il faudrait, à notre avis, une recherche sur le terrain d'au moins un an pour pouvoir dégager tout le réseau complexe des relations humaines dans une école ou dans une classe africaine.

Pour le moment nous sommes réduits à émettre simplement quelques hypothèses, hypothèses qui sont, de plus, à première vue contradictoires. Comme nous venons de voir les relations entre camarades de classe souffrent souvent de tensions et d'une rivalité qui, pour ne pas être déclarée ouvertement, n'en est pas moins persistante et qui passe par des voies détournées comme les procédés magiques et les mauvais sorts. En même temps, des auteurs très sérieux nous apprennent que les relations entre élèves africains sont extrêmement étroites et cordiales. Parin et Morgenthaler, dans un chapitre 'Les Dogon et l'école' affirment, par exemple, qu'il s'établit entre les élèves une camaraderie dont aucun n'est exclu. 'Un camarade de classe a pendant toute la vie la même valeur que le garçon qui a été circoncis le même jour'.³⁵

A notre avis, ce phénomène n'est pas particulier aux seuls Dogon. Quand on entend parler, par exemple, un ancien élève de l'Ecole Normale William Ponty du Sénégal, on se rend vite compte que cet établissement a créé de véritables 'classes d'âges' au niveau de l'Afrique Occidentale toute entière, et que le souvenir des condisciples d'il y a dix, vingt ans ou même trente ans est resté extrêmement vif chez la plupart de ces anciens élèves-maîtres.

Apparemment nous sommes ici en pleine contradiction, mais cette contradiction n'est peut-être qu'apparente. Il se peut en effet que camaraderie et rivalité ne sont que deux aspects d'un même sentiment psychologique plus profond et hautement ambigu. S'il est vrai que les relations entre garçons de même âge, c'est-à-dire entre frères classificatoires, sont colorées en Afrique noire par l'évolution spécifique du complexe d'Oedipe, cette ambiguïté n'a d'ailleurs rien de surprenant. La même ambiguïté règne dans la relation père-fils dans la situation oedipienne classique. Tout en haïssant son père et tout en éprouvant le désir inconscient du parricide le jeune garçon aime et admire ce même père et cherche à devenir comme lui. De la même

façon la rivalité au sein de la fratrie n'exclut pas à un niveau très profond un sentiment d'être finalement liés les uns aux autres pour le meilleur comme pour le pire. D'autres données, cependant, sont de nouveau en contradiction avec cette hypothèse, et cette fois-ci la contradiction est plus qu'apparente. F. Flis-Zonabend, dans un chapitre intitulé 'Elèves entre eux', rapporte les résultats de quelques tests sociométriques effectués dans les classes de 6e du Lycée Technique Delafosse de Dakar. Or, il ressortirait de ces tests que ces classes se caractérisaient toutes par un manque presque total de structuration et par un manque presque total d'esprit de corps. Par ailleurs, ce même auteur affirme que les professeurs du Lycée se plaignaient à l'unisson 'de l'inertie des classes africaines, de l'impossibilité d'obtenir des élèves une participation collective au travail scolaire'.³⁶

Quelle doit être notre conclusion? Les deux hypothèses en lice semblent en principe irréconciliables, et en l'absence de données supplémentaires il ne sera guère facile de se prononcer en cette matière. Pour notre part, nous avons cependant quelques doutes sur la valeur des résultats obtenus par F. Flis-Zonabend au cours de ses expériences sociométriques. Ces doutes se basent surtout sur la façon dont les techniques sociométriques ont été utilisées. Nous signalons d'abord le fait que les tests ont été proposés à des élèves de 6e à une époque de l'année comprise entre février et avril. Or, il se peut que ces élèves qui venaient juste d'entrer dans l'enseignement secondaire n'avaient pas encore eu le temps de bien se connaître et de se défaire des liens qui les unissaient auparavant à leurs camarades de l'école-primaire. Un test effectué dans des classes de 5e ou de 4e aurait été beaucoup plus concluant à cet égard. En second lieu, il faut tenir compte du fait que le test proposé aux élèves du Lycée Delafosse était extrêmement rudimentaire. Les élèves ne pouvaient donner qu'un seul nom en réponse à la question: 'A côté de quel élève aimeriez-vous être assis en classe?'. Or, l'expérience a montré qu'un choix aussi restreint ne permet pas de dégager avec suffisamment de précision la structure d'un groupe. Si les élèves avaient pu donner deux ou trois noms, les résultats du test auraient très bien pu être totalement différents: des leaders ou étoiles en langage sociométrique, des groupes bien structurés se seraient peut-être dégagés des sociogrammes. Pour ces raisons d'ordre méthodologique nous avons donc tendance à suivre plutôt Parin et Morgenthaler quand ils insistent sur la grande camaraderie qui règne entre condisciples, tout en étant conscients que cette camaraderie n'est que l'aspect positif d'un lien ambigu plus profond.

Sur le plan pratique ces quelques réflexions pourraient nous inciter à reconsidérer un certain nombre de procédés pédagogiques actuellement en vigueur. Pour diminuer les sentiments d'anxiété engendrés par la hantise de l'échec et de la réussite scolaires il serait peut-être sage de diminuer au maximum l'esprit de compétition qui règne dans les systèmes scolaires européens et notamment ceux d'inspiration française où la moindre composition donne lieu à un classement extrêmement élaboré digne d'un championnat du monde. L'autre volet d'une telle réforme pourrait consister en une tentative de capter les énergies potentielles de l'esprit de camaraderie des classes africaines pour les mettre au service de l'enseignement par la voie des travaux en groupe, etc. . . .

E. Conclusions

Les quelques pages que l'on vient de lire ne nous ont pas permis de mettre sur pied la nouvelle pédagogie africaine dont nous avons souligné l'urgence dans l'introduction de cet essai. Elles nous auront permis tout au plus de rapporter un certain nombre de données psychologiques et sociologiques dont la réforme des méthodes pédagogiques devra tenir compte si elle veut réussir. Elles nous auront surtout permis de mesurer l'insuffisance de nos connaissances et d'indiquer les lacunes particulièrement évidentes.

Après ce bilan, peu concluant et plutôt négatif, on ne peut que formuler des vœux pour que le fossé soit comblé au plus vite.

Le premier vœu a trait à la liaison entre recherche et pratique. Nous avons vu que nous ne sommes pas complètement ignorants en matière de psychologie et de sociologie africaines et que certaines connaissances se sont déjà accumulées qui ne demandent qu'à être exploitées. Malheureusement, on se heurte ici au manque de communication entre le monde de la recherche et l'univers des planificateurs, des administrateurs et des enseignants en exercice. Favoriser la circulation des connaissances doit être une des premières tâches pour ceux qui sont responsables de l'éducation en Afrique.

Le second vœu a trait aux recherches à entreprendre. Ces recherches doivent être nombreuses et sérieuses et s'étendre à un domaine aussi vaste que possible. Au cours de cet essai nous avons insisté respectivement sur la formation de la personnalité de l'enfant africain, sur l'éducation en milieu familial traditionnel, et sur les problèmes de l'enfant scolarisé. Un quatrième domaine, dont nous n'avons pas parlé, s'ouvre à la recherche: celui de l'éducation tribale et des rites de passage. Dans ce domaine aussi un certain corpus de connaissances existe déjà et ce n'est que faute de temps et de place, que nous n'avons pas tenté d'en donner un résumé. D'autres recherches pourraient être entreprises, recherches qui pourraient se révéler extrêmement fructueuses. Cette éducation tribale, qui s'échelonnait parfois sur plusieurs mois, voire plusieurs années, était dans la plupart des cas confiée à de véritables spécialistes et suivait des méthodes pédagogiques peut-être empiriques, mais bien adaptées aux circonstances. Il est important de les connaître avec plus de précision pour en tenir compte dans la réforme pédagogique à venir.

Un dernier domaine de recherche doit être signalé en fin de cette étude. Quand nous avons dit que l'école moderne est une marchandise étrangère en Afrique, mal adaptée aux données autochtones du continent, nous avons laissé de côté les transformations que ce système étranger a subi au cours des décennies sans aucune intervention d'en haut, c'est-à-dire des ministères de l'éducation. Il est certain que l'école villageoise conduite par des maîtres africains ne ressemble que de loin à son modèle européen, et que certains instituteurs africains ont en quelque sorte fait leur réforme pédagogique tout seul. Ici encore des études s'imposent pour pouvoir tirer profit de ces expériences isolées, dispersées et mal connues, dont l'intérêt peut être considérable.

Il est à espérer aussi que des chercheurs africains prennent de plus en plus la relève des chercheurs étrangers dans le domaine des recherches pédagogiques, psycholo-

riques et sociologiques. La réforme pédagogique à venir doit en tout cas être l'oeuvre des Africains eux-mêmes.

Références

- ¹ Voir notamment République de Côte d'Ivoire IV
- ² H. Collomb et S. Valantin, p. 478
- ³ H. Collomb et S. Valantin, p. 480
- ⁴ P. Parin, p. 52
- ⁵ H. Collomb et S. Valantin, p. 481
- ⁶ Voir *East African Childhood*, p. 3 et p. 53
- ⁷ *East African Childhood*, p. 55
- ⁸ H. Collomb et S. Valantin, p. 479
- ⁹ op. cit., p. 482
- ¹⁰ op. cit., p. 482
- ¹¹ République de Côte d'Ivoire IV, p. 5
- ¹² M. Field, p. 28
- ¹³ M.C. et E. Ortigues, p. 58
- ¹⁴ M.C. et E. Ortigues, p. 126
- ¹⁵ Parin/Morgenthaler, p. 452
- ¹⁶ M. Field, p. 28
- ¹⁷ M.C. et E. Ortigues, p. 49
- ¹⁸ F. Flis-Zonabend, p. 61
- ¹⁹ F. Flis-Zonabend, p. 62
- ²⁰ République de Côte d'Ivoire IV, p. 19
- ²¹ A. Colot, pp. 138-139
- ²² op. cit., p. 138
- ²³ op. cit., p. 136
- ²⁴ op. cit., p. 137
- ²⁵ F. Flis-Zonabend, pp. 85-86
- ²⁶ République de Côte d'Ivoire IV, p. 56(5)
- ²⁷ Voir notamment F. Flis-Zonabend, p. 33 et p. 38 et République de Côte d'Ivoire IV, p. 20 bis
- ²⁸ J.F. Vincent, p. 98, in: Centre International de l'Enfance, 1966
- ²⁹ F. Flis-Zonabend, p. 27 et p. 71
- ³⁰ op. cit., p. 28
- ³¹ M.C. et E. Ortigues, p. 21
- ³² M.C. et E. Ortigues, p. 115
- ³³ M.C. et E. Ortigues, p. 127
- ³⁴ M. Field, p. 123
- ³⁵ Parin et Morgenthaler, p. 452
- ³⁶ F. Flis-Zonabend, p. 105

Bibliographie

- Centre International de l'Enfance: *Conditions de vie de l'enfant en milieu urbain en Afrique*. Paris 1966.
- Centre International de l'Enfance: *Conditions de vie de l'enfant en milieu rural en Afrique*. Paris 1968.
- R. Clignet/P. Foster: *The Fortunate Few: a study of secondary schools and students in Ivory Coast*. Northwestern University Press, 1966.
- H. Collomb/S. Valantin: 'Modalités de maternage, organisation de la personnalité et changements sociaux rapides'. *Revue Internationale des Sciences Sociales*, XX (3), 1968.
- A. Colot: 'Notes sur l'entrée à l'école dans l'agglomération dakaroise'. *Psychopathologie africaine*, I (1), 1965.
- M. J. Field: *Search for security: an ethno-psychiatric study of rural Ghana*. Faber & Faber, London 1960.
- F. Flis-Zonabend: *Lycéens de Dakar: essai de sociologie de l'éducation*. Maspéro, Paris 1968.
- L.K. Fox (editor): *East African Childhood: three versions*. Oxford University Press, Nairobi 1967.
- J. Gay/M. Cole: *The new mathematics and an old culture*. A study of learning among the kpelle of Liberia. Holt, Rinehart and Winston, New York 1967.
- J. Kenyatta: *Au pied du Mont Kenya*. Maspéro, Paris 1960.
- M.T. Knapen: *L'enfant Mukongo*. Orientations de base du système éducatif et développement de la personnalité. Editions Universitaires, Louvain 1962.
- C. Laye: *L'enfant noir*. Plon, Paris 1953.
- M.C. et E. Ortigues: *Oedipe Africain*. Plon, Paris 1966.
- P. Parin/F. Morgenthaler/G. Parin-Matthey: *Les Blancs pensent trop*. 13 entretiens psychanalytiques avec les Dogon. Payot, Paris 1966.
- M. Read: *Children of their fathers: growing up among the Ngoni of Nyassaland*. University Press, New Haven 1960.
- République de Côte d'Ivoire, Ministère de l'Éducation Nationale: *Programme d'éducation télévisuelle*: Volume IV: Bibliographie analytique des recherches effectuées sur la psychologie de l'enfant africain anglophone.
- M. H. Watkins: 'The West African 'Bush' School'. in: G.P. Spindler (editor): *Education and Culture*, Anthropological approaches, Holt, Rinehart and Winston, N.Y. 1963.

BOEK- BESPREKINGEN

- P.F. Gonidec — *la république du sénégal*. 1968, 63 blz.;
- Jacques Mourgeon — *la république de côte-d'ivoire*. 1969, 45 blz.;
- Marcel Piquemal-Pastré — *la république islamique de mauritanie*. 1969, 49 blz.;
- Charles Cadoux — *la république malgache*. 1969, 123 blz.;
- Maurice A. Glélé — *la république du dahomey*. 1969, 73 blz.;
- Claude Leclercq — *l'empire d'éthiopie*. 1969, 77 blz.;
- Louis Favoreu — *l'île maurice*. 1970, 119 blz.;
- Gilbert Tixier — *la république du libéria*. 1970, 47 blz.
- Encyclopédie Politique et Constitutionnelle uitgegeven door het Institut International d'Administration Publique, serie Afrika, onder redactie van P.F. Gonidec. Berger-Levrault, Parijs. Fr. 6 per deel.

Een nieuwe serie en een oud geluid. De Franse opleiding voor het koloniale bestuur is na de kaderwet van 1956 gewijzigd en tenslotte eind 1966 bij decreet omgezet in een internationaal instituut voor openbaar bestuur. Het instituut leidt ambtenaren op, schoolt hen bij, werkt samen met gelijksoortige instellingen en onderneemt ook zelfstandig onderzoek. Er bestaat al een periodiek en er zijn drie reeksen publicaties opgezet; de hier te bespreken reeks, wat zwaarwichtig 'encyclopédie' gedoopt, is de vierde. In de aankondiging staat dat deze serie grondwetteksten geeft van de staten van Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Constitutieverzamelingen zijn al vaker aangelegd. Het nieuwe van deze reeks is ook dat de grondwetten 'weer in hun politieke en sociale samenhang geplaatst' worden, zoals de in elk deel afgedrukte opzet vermeldt. Afrika, Azië en Latijns-Amerika vormen weer deelseries, waarvan Afrika de trits opent.

Deze bespreking kan niet verder gaan dan enige indrukken van het geheel der reeds verschenen delen. Buiten beschouwing blijft daarbij het deel over Ethiopië waarvan de schrijver geen geluk heeft gehad. Een gedeeltelijk alternatief is bijeen te lezen uit: Kenneth R. Redden, *The legal system of Ethiopia* (The Michies Company, Charlottesville (Va) 1968); *Ethiopian constitutional development* (A sourcebook I, prepared by James C.N. Paul and Christopher Clapham, Faculty of Law Haile Selassie I University / Oxford University Press, Addis Abeba 1967), hfdstt. III en IV; en uit *The Ethiopian Law Journal* (1961-). Beide werken bevatten de officiële Engelse vertaling van de grondwet. Inmiddels is van de Amhaarse tekst ook een nieuwe Franse vertaling verschenen van de hand van Jean Doresse in de *Revue juridique et politique* XXIV 2 (april/juni 1970).

De nieuwe opzet ziet er als volgt uit. Alle schrijvers schenken aandacht aan demografische, culturele en economische factoren. Zij geven een overzicht van de politieke geschiedenis waarbij de nadruk op het tijdvak na de tweede wereldoorlog valt. Zij letten daarbij ook op de vakorganisatie en op de rol van traditionele elementen. De grondwet wordt in hoofdteksten kort behandeld. De tekst van de grondwet, een overzicht van de voornaamste wetten en documenten alsmede een beknopte bibliografie besluiten elk deel, dat bovendien ook een kaartje bevat.

De overtuiging dat niet meer volstaan kan worden met het verzamelen van louter grond-

wetteksten, al dan niet van een korte inleiding voorzien, wint gelukkig steeds meer veld. Een grondwet is een stuk rechtsorde, een rechtsorde is weer niet los te denken van een bepaalde samenleving. Ook de jongste verzameling constituties, het gelijktijdig met deze serie aangevangen *Corpus constitutionnel*, dat onder auspiciën van de internationale academische unie verschijnt, geeft bij iedere tekst een gedegen inleiding en een bibliografie. Desalniettemin blijft daarbij de grondwet de hoofdmoot, terwijl in de hier besproken serie, in tegenstelling tot wat de opzet aanduidt en wat in de boven gegeven samenvatting van de inhoud der afzonderlijke delen al duidelijk uitkomt, het zwaartepunt naar het politieke is verschoven, zoals de titel ook vermeldt.

De hier opgesomde doorsnee-inhoud betekent niet dat de schrijvers niet een ruime autonomie is gelaten, integendeel. De samenvattende grondwetsoverzichten zijn conventioneel en eigenlijk wel het meest uniforme onderdeel van de serie. De omvang en de intensiteit van het door de schrijvers daarvoor behandelde wisselt met hun kennis van en vertrouwdheid met de betrokken samenlevingen. Zij verlenen de serie ook een zekere bontheid en levendigheid, die de gebruiker bovendien nog eens herinneren aan de specifieke problemen van staatsrechtelijk en politiek onderzoek in Afrika. De bibliografie doet vaak wat schraal aan, juridische tijdschriften worden bijv. niet vermeld. Te hopen is dat prof. Gonidec, de redacteur van deze reeks, het verschijnings tempo van de afzonderlijke delen kan handhaven.

Kan men de nieuwe opzet zonder meer verwelkomen en de onvolkomenheden aanvaarden als onvermijdelijk bij zo'n eerste poging, anders is het met het oude geluid wat ook nu weer opklinkt. Oogmerk van de encyclopedie noemt Jean Bailou, directeur van het internationale bestuursinstituut, 'de lezer een zo volledige mogelijke documentatie verschaffen om hem in staat te stellen zich een persoonlijk oordeel te vormen en de regimes van de verschillende staten te vergelijken'. Wat tot dusver is verschenen stelt tot niet meer dan zeer oppervlakkige vergelijking in staat. Wie dan zelfstandig verder wil gaan, vindt in de geboden documentatie niet voldoende aanknopingspunten. Hiervan een enkel voorbeeld.

Het is ook bij de meest conventionele ontleding van een bewind onmogelijk niet al heel gauw op het verschijnsel Afrikaanse partij te stuiten. Zo bijv. bij de samenstelling van de verschillende soorten vertegenwoordigingen, de positie van de regering tegenover de vertegenwoordiging, de president tegenover de andere leden van de regering. De auteur van het deel over Mauretanië merkt terecht op, dat men de partij niet meer als een 'eenvoudige (sic) pressiegroep' kan beschouwen, maar dat men die moet 'ontleden als een integraal onderdeel van het staatsapparaat'. De in Mauretanië enig toegelaten partij is ook in de grondwet opgenomen, maar deze opmerking geldt natuurlijk evengoed voor de staten waar de constitutie over partijen zwijgt. Genoemde auteur houdt zich helaas niet aan zijn eigen goede raad. Vergeefs zoekt men bij hem naar enige ontleding. Wel wijst hij op het belang van het partijcongres van 1966, maar vergeefs zoekt men in de bibliografie en bij de afdeling teksten en documenten enige verwijzing naar wat er van dat congres gepubliceerd is. Ook de andere delen blijven hier meer of minder ernstig in gebreke.

Wat bepaald verwondert, is de stiefmoederlijke behandeling van het bestuur, hoewel de documentatie op dit punt wel beter verzorgd is. Er is ook een serie overzichten van het bestuur aangekondigd, maar ook die gaat 'encyclopedie' heten, wat dubbel werk doet verwachten, zeker wanneer daar weer andere schrijvers aan gezet worden. Het lijkt echter helemaal geen bezwaar om ook in deze reeks op zijn minst zoveel aandacht aan het

bestuur te geven als noodzakelijk is om zich een enigszins afgerond beeld van het bewind te vormen.

Met deze kritische opmerkingen wil niet gezegd worden dat de boekjes voor alle vergelijking onbruikbaar zijn. Zo maakt bijv. de behandeling van Mauritius voldoende duidelijk hoe moeilijk men dat eiland eigenlijk met andere (eiland)staten kan vergelijken. Het lijkt echter beter te zwijgen over elk streven in die richting zolang de onmisbare voorstudies nog zo schaars zijn.

P.A. Emanuel

Jan Schipper - *Koloniale opinies over Kongo*. Een onderzoek naar enkele opvattingen van de koloniale samenleving in Belgisch-Kongo, over Kongo, zijn ontwikkeling en inwoners (1940-1960). Dissertatie-Leiden 1970, z.u., z pl., 322 blz.

Voor dit Leidse proefschrift (verdedigd op 17 november 1970) heeft de auteur een oorspronkelijke research-grondslag gekozen. Het gaat niet om een globale analyse van de evolutie van gewezen Belgisch-Kongo gedurende twee decennia, maar om een grondige studie van de opvattingen die tijdens de gestelde periode tot uiting gekomen zijn en zich ontwikkeld hebben in de koloniale maatschappij.

De keuze van de periode is pertinent. Tussen 1940 en 1960 liggen het hoogtepunt van de Belgische kolonisatie — met de intense economische oorlogsinspanning gevolgd door de naoorlogse versnelde ontwikkeling en het 'tienjarenplan' — en vervolgens de korte dekolonisatieperiode.

Het mag op eerste zicht verwondering wekken dat de auteur de opvattingen en de evolutie van het denken van de leden der koloniale maatschappij in Afrika — bestuursdienst, missionarissen, koloniale bedrijven, 'colons', krantenuitgevers, Afrikaanse clerus, klerken, intellectuelen — isoleert van hetgeen omging in België (parlement, Koloniale Raad, Ministerie van Koloniën, beslissingscentra van de Société Générale en aanverwante groepen). Hierbij komt spontaan de bedenking dat de koloniale politiek te Brussel en niet in Afrika werd bepaald . . .

Het is allicht niet overbodig even bij deze opvatting van de auteur te blijven staan. Immers, het blijkt gaandeweg duidelijker voor al wie zich met de problemen van uit de dekolonisatie ontstane landen bezighoudt, hoe zwaar het koloniaal verleden weegt op de nieuwe staten, op hun nationale identiteit en integratie, het 'image' dat zij voor zichzelf zoeken, hun politieke, economische, sociale levenskansen. Wij weten helaas ook dat de balans tussen actief en passief in de koloniale nalatenschap niet overal positief uitvalt. Daarom heeft het zin en beantwoordt het aan een behoefte over een degelijke bronnenanalyse te beschikken omtrent de opvattingen die in de koloniale maatschappij geheerst hebben tijdens cruciale decennia.

In deze leemte tracht Jan Schipper te voorzien voor Kongo-Kinshasa. Het ware interessant gaandeweg over dergelijke studies te beschikken voor ieder van de nieuwe staten. Zij zouden het uitgangspunt kunnen zijn van verdere — en vergelijkende — research omtrent de invloed van de blanke koloniale groep (of groepen) in de koloniale gebieden op het politieke denken der latere leidende stand in de nieuwe staten.

Anderzijds kan het denken in de koloniale maatschappij (in casu in Belgisch-Kongo) niet

geïsoleerd worden van dat van de 'koloniale' middens uit het moederland. Ook hier ligt een uitgebreid werkterrein voor feiten-verzameling en bronnenanalyse en voor vergelijkende studie tussen de koloniserende 'moederlanden'. Een aantal 'metropolitane' bronnen werden door Jan Schipper bestudeerd en verwerkt, hoewel zij buiten het door hem geografisch afgebakende terrein vallen. Zo bijvoorbeeld rapporten over de rondreis van een Senaatsafvaardiging in Kongo (en Ruanda-Urundi) in 1947. Het feit dat de auteur het nodig geoordeeld heeft dergelijke (Brusselse) documenten bij zijn werk te betrekken, en nochtans niet bij voorbeeld de verslagen over de parlamentsdebatten in verband met koloniale wetgeving of begrotingen, noch de verslagen en documenten van de Koloniale Raad, wijst erop hoe moeilijk het is de scheidingslijn te trekken tussen 'de opvattingen van de koloniale samenleving in Belgisch-Kongo' en die van de parlementaire en koloniale middens in België.

Na een degelijk overzicht van de ontwikkeling van Belgisch Kongo tot 1940 en een korte studie over het statuut en de toestand van de pers in Kongo, ontleedt Jan Schipper 'het militaire apparaat in de ogen van de burger', vervolgens, breedvoerig, de politieke ontwikkeling van Kongo.

In andere hoofdstukken werd de reactie van de koloniale maatschappij op gebeurtenissen in het buitenland onderzocht (de invloed uit Brazzaville, de UNO en haar rol, Indonesië's ontvoogding, Bandoeng, Ghana, het panafrikanisme). Het werk zou wellicht aan alzijdigheid gewonnen hebben indien de auteur in dit hoofdstuk de betekenis van de Brusselse Expo 1958 voor de verdere politieke ontwikkeling in Kongo had ontleed. De 'sociale problematiek' maakt het onderwerp uit van een belangwekkend hoofdstuk (stakingen en vakbonden, blank en zwart, enz.). In een laatste hoofdstuk schetst de auteur 'een beeld van het verleden van Kongo' zoals dit door de pers wordt gezien.

A.A.J. van Bilsen

BOEK- AANKONDIGINGEN

Nationalisme in de derde wereld, OSGN-Congres 1970. Van Gorcum, Assen 1970, 114 blz. Fl. 10

In de onder leiding van de Groningse hoogleraar B. Röling staande serie polemologische studiën verscheen als deel 11 onder bovenstaande titel een reeks voordrachten gehouden en besproken op een congres ingericht door de organisatie van studenten in de geschiedenis in Nederland (OSGN), die zich hiermede ten zeerste verdienstelijk heeft gemaakt.

De inleidende lezing van prof. J.C. Boogman, over de geschiedenis van het nationalisme in Europa, is een boeiende bijdrage die de lezer helpt de waarden van het (vertrouwde) Europese nationalisme te relativeren. Dit laatste is onontbeerlijk met het oog op de benadering van de verschijnselen in de derde wereld die met hetzelfde begrip 'nationalisme' worden aangeduid.

Onder de andere voordrachten dient in de eerste plaats die van prof. W.F. Wertheim vermeld over 'de agrarische problematiek en het communisme in Zuidoost-Azië'. Verder zij de aandacht gevestigd op de bijdragen van prof. E. Zürcher over nationalisme in de derde wereld, van prof. H.G. Schulte Nordholt over nationalisme en tribalisme en van J. van der Meulen over natievorming in Afrika.

Signaleren wij nog dat het nationalisme in Latijns-Afrika niet wordt behandeld.

aajvb

Olav Stokke — *Nigeria. An introduction to the politics, economy and social setting of modern Nigeria*. The Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1970, 142 blz. Zw. Kr. 12

Nordiska Afrikainstitutet heeft de laatste jaren een reeks inleidende uitgegeven (in het Zweeds en het Engels) over afzonderlijke Afrikaanse landen. Na Tunesië, Angola, Mozambique en Namibië verscheen dit deel over Nigerië. Het boekje geeft informatie over de geschiedenis, over de achtergronden die geleid hebben tot de afscheiding van Biafra, over de daaropvolgende oorlog en de Nigeriaanse buitenlandse politiek in 67 pagina's. Aan de economie, vakbeweging, onderwijs en gezondheid zijn 32 pagina's gewijd. Een appendix biedt nuttige statistische gegevens.

klr

Jacqueline Bouquerel — *Le Gabon. 'Que sais-je?'* 633, Presses Universitaires de France, Parijs 1970, 128 blz. Fr. 3,70

Hoofdmoot is het hoofdstuk over de economie, voorafgegaan door korte stukken over de natuurlijke gesteldheid, bevolking en geschie-

denis, en gevolgd door nog enkele bladzijden over 'les aspects humains du développement'. Bij die aspecten beperkt de schrijfster zich tot enkele opmerkingen over Libreville en Port-Gentil. Er zijn kaarten van de geologie, regenval, bevolkingsdichtheid en de economie; niet van de volksgroepen en ook niet van de administratieve indeling. Er is een paragraaf over aanrakingen met Europa en de vorming van een natie, maar in de beknopte bibliografie ontbreekt Brian Weinstein, *Gabon: Nation-Building on the Ogooué* (M.I.T. Press, Cambridge (Ms)/Londen 1967). Geen algemeen overzicht dus, wel een voor economen en geografen nuttige eerste inleiding.

pae

R.E.S. Tanner — *Homicide in Uganda 1964*, 136 blz.;

— *Three studies in East African criminology*, 67 blz.;

H.F. Morris — *Some perspectives of East African legal history*, 28 blz.

Crime in East Africa 1 (Zw.Kr. 12), 2 (Zw.Kr. 7), 3 (Zw.Kr. 4). The Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1970.

Homicide in Uganda 1964 bevat een statistisch onderzoek, gebaseerd op het jaar 1964 tegen de achtergrond van gegevens uit voorgaande jaren, naar 'homicide', manslag, waarbij het juridische onderscheid moord — doodslag, en derhalve de gradaties in des daders intentie, bewust buiten beschouwing werd gelaten met als voornaamste reden: het ontbreken van essentiële gegevens hieromtrent. De 52 tabellen geven onder meer informatie over de aard en het aantal van deze misdrijven, per district en per diverse tijdseenheden; het verband tussen het aantal 'homicides' en de mate van regenval per periode; de gebruikte en geprefereerde wapens (het district Karamojong vertoont een duidelijke voorkeur voor de speer); methode van doden; motieven; aanwijsbare invloed van alcohol; de relatie dader — slachtoffer; gegevens over beiden.

De hoogste criminele cijfers heeft het district Karamojong, waar de bevolking zoveel mogelijk de wetten van de centrale overheid negeert en eigen regels handhaaft. De schrijver trekt in dit verband een parallel met de Amerikaanse onderwereld.

Three Studies in East African Criminology.

In a: 'some problems of East African Crime Statistics', stelt de schrijver dat het voor de socioloog moeilijk is zich te verlaten op de niet geheel betrouwbare criminele statistieken 'throughout the world', i.c. Kenia, Tanzania, Oeganda. Als een der oorzaken noemt hij het gebrek aan elementaire gegevens over de bevolking. Daarnaast ontbreken de benodigde landkaarten, hetgeen zorgvuldige vergelijking en evaluatie der gegevens belemmert. Vele misdrijven worden niet gerapporteerd bij de overheid wegens het ontbreken van een meldings-

post. De politie in Oeganda heeft geconstateerd dat het vestigen van een nieuw politiebureau onmiddellijk een toeneming te zien geeft van het aantal gerapporteerde misdrijven. Overigens verschilt in Oost-Afrika de reden om een misdrijf te rapporteren met het westerse begrip over de plicht daartoe.

Door een veelheid van belemmerende factoren zoals de hierboven reeds genoemde, alsmede de verscheidenheid in taalgebruik, een supra-tribale regering, bevolkingsaanwas zonder daarmee gepaard gaande positieverbetering, bevatten Oostafrikaanse door de politie samengestelde statistieken meer onnauwkeurigheden dan soortgelijke Europese en Amerikaanse opgaven.

In b: 'The selective use of legal systems in East Africa', onderzocht de auteur onder welke omstandigheden partijen een van de drie stelsels die hij onderscheidt boven de andere verkiezen of dienen te accepteren. Uiteraard zal men in gevallen waarvoor keuzevrijheid van rechtsstelsel bestaat dát stelsel kiezen waarvan men de voor de betreffende casus gunstigste uitspraak verwacht.

In c: 'Rural Crime in Uganda, some theoretical issues', doet hij een poging tot theoretische evaluatie van de misdaad ten plattelande en het effect daarvan op het leven aldaar. Een beschouwing van de factoren weersgesteldheid, overbevolking, politieke verwarring, fluctuaties in vraag en aanbod, centralisatie, bureaucratie, te zamen met het isolement van de rurale bevolking alsmede het tekort aan politieke wettigen de veronderstelling dat het rurale misdrijf in de naaste toekomst zal toenemen, hetgeen de agrarische produktie zal aantasten.

Het is niet waarschijnlijk dat de centrale regeringen deze aanwas in de hand zullen kunnen houden wegens voortdurende politieke problemen en het ontbreken van middelen om uitbreiding van het politie-apparaat te financieren.

Some perspectives of East African Legal History bevat een beschouwing over het rechtsstelsel dat Engeland naast het bestaande recht in de Oostafrikaanse koloniën ontwikkelde, met Magistrates' Courts en High Courts naast Native Courts.

De onafhankelijkheid kwam vóór het proces van integratie van Afrikaanse hoven in het 'General Courts System' was voltooid en de nieuwe regeringen van Kenia, Tanzania en Oeganda erfden het 'dual system of courts'. Enige jaren na de onafhankelijkheid schreed de integratie voort door wetgeving welke de 'African court structure' wegvaagde. Geheel verdwenen is het 'dual system' overigens niet. In Tanzania b.v., waar thans officieel één rechterlijke hiërarchie bestaat, is de integratie meer schijn dan werkelijkheid. In feite zijn de laagste hoven, de Primary Courts — al staan ze onder toezicht van het High Court — tot op zekere hoogte de oude plaatselijke hoven onder een andere naam, voorgezeten door personen die niet noodzakelijkerwijs juridisch geschoold behoeven te zijn. Zonder twijfel, concludeert de

auteur, zal elk der Oostafrikaanse landen er in de loop der tijd in slagen een nationaal rechtsstelsel te ontwikkelen dat naast elementen van 'customary law' gerecipieerd Engels recht zal bevatten, of wel zullen bestanddelen van verschillende rechtsstelsels worden toegevoegd, resulterend in een samensmelting waarin de erfenis van de Engelse common law waarschijnlijk duidelijk aanwijsbaar blijft.

bja

Jean Doresse — *Histoire de l'Ethiopie*. 'Que sais-je?' 1393, Presses Universitaires de France, Parijs 1970, 127 blz. Fr. 3,70

In deze handige serie van beknopte werkjes heeft Jean Doresse, autoriteit op het gebied van de oude Noordoostafrikaanse geschiedenis, een compacte monografie geschreven over de historie van een der oudste nog bestaande keizerrijken ter wereld. Van de vroegste tijden van het land Poent tot de situatie na de sluiting van het Suezkanaal in 1967 zijn de gebeurtenissen, voornamelijk gemarkeerd door de lotgevallen van Ethiopië's heersers, opgesomd. De laatste, voor Ethiopië zo bewogen eeuw, is iets uitvoeriger behandeld.

aeb

MEDEDELINGEN

Afrika - Studiecentrum

Publikaties. In de nieuwe reeks 'African Social Research Documents' zijn in 1970 verschenen:

Loudon, J.B.: *White Farmers and Black Labour-tenants*;

West, H.: *The Transformation of Land Tenure in Buganda since 1896*;

Schapera, I.: *Rainmaking Rites of Tswana Tribes*.

In de reeks 'Occasional Papers' zijn verschenen:

Daneel, M.L.: *The God of the Matopo Hills; an essay on the Mwari Cult in Rhodesia*, en van dezelfde schrijver: *Zionism and Faith-healing in Rhodesia*.

Met toestemming van de Tanzaniaanse regering zijn onlangs vrijgegeven de rapporten van het agro-socio-economische onderzoek in het district Rungwe:

Dr. G. Giesberger: *Report on a General Soil and Agricultural Reconnaissance of the Rungwe District, Tanzania, 1966*.

Dr. H.A. Luning and L.B. Venema: *An Evaluation of the Agricultural Extension Service*. Technical Paper, Nr. 1. September 1969.

J.J. Sterkenburg and A. Tempelman: *Occupation and absenteeism of tea growers in relation to the quality of the tea plot*. Technical Paper, Nr. 2. October 1969.

Dr. H.A. Luning, with the assistance of N.K. Mwangoka and A. Tempelman: *A Farm Economic Survey in Rungwe District*. Technical Paper, Nr. 3. December 1969.

Dr. H.A. Luning and J.J. Sterkenburg: *A Planning Survey of the Rungwe District*. Technical Paper, Nr. 4. January 1970.

J.J. Sterkenburg: *Some Remarks on Agricultural Mechanization*. Technical Paper, Nr. 5. February 1970.

P.M. van Hekken and H.U.E. Thoden van Velzen: *Relative Landscarcity and Rural Inequality*. Technical Paper, Nr. 6. April 1970.

J.J. Sterkenburg: *Factors determining the growth of the Rungwe Coffee Industry*. Technical Paper, Nr. 7. October 1970.

Studieconferentie. Over de eind vorig jaar gehouden bijeenkomst schreef een deelnemer, Jean F. O'Barr, het volgende:

A five day seminar on *Changes in Tanzanian rural society and their relevance for development planning* was held in Leiden, December 7-11, 1970. The participants, all of whom had done research in Tanzania, met at the invitation of the Afrika-Studiecentrum, an interuniversity institute in the Netherlands, to discuss the multifaceted aspects of the development front in Tanzania. Throughout the discussion of individual contributions, there was a general emphasis on avoiding simplistic dichotomies by exploring relationships among political leadership, economic situations, and policy options.

The discussion focused on the official Tanzanian policy of *ujamaa vijijini*, or rural socialism. The long-run objective of *ujamaa vijijini* is to change rural society, by altering people's present settlement modes and by switching economic production patterns from an individual to a collective basis. The strategy for achieving these goals is flexible and gradual, involving various stages and tactics in diverse local areas. Many of the papers dealt with official policy decisions on *ujamaa* and the problems encountered in implementation. A central problem faced in implementing *ujamaa vijijini* is the fact that the national, regional, and district level bureaucracies responsible for development frequently lacked

the technical equipment and ideological persuasion to make decisions pursuant to socialist goals. Other papers were detailed case studies of existent political and economic situations in which national policy penetration has just begun. These studies suggested the responses which central initiatives might receive in selected local areas. Here the problems of vested interests in existing capitalist economic systems and in functioning political power hierarchies were cited as obstacles to rural transformation.

A secondary focus of the seminar was on the relationship of social science research to policy-makers in Tanzania. The participants acknowledged that researchers, like decision-makers, always have inadequate data to answer questions fully but that they have a responsibility to make policy recommendations beyond their data when such recommendations are sought.

The following papers were presented to the seminar. They are available from the Afrika-Studiecentrum.¹

Cliffe, Lionel R., Director of Development Studies, University of Dar es Salaam, Tanzania. *The Policy of Ujamaa Vijijini and the class struggle.*

Cliffe, Lionel R. and Saul, John. *The district development front in Tanzania.*

Ellman, Antony, Research Officer, Ministry of Development Planning, Dar es Salaam, Tanzania. *Development of Ujamaa farming.*

Feldman, David, Lecturer, Overseas Development Group, University of East Anglia, United Kingdom. *Further problems on the confrontation of ideology and development in Tanzania rural society: the Iringa case.*

The economics of ideology: some problems of achieving rural socialism in Tanzania.

Gappert, Gary, Joint appointment with the Departments of Economics and Urban Affairs, University of Wisconsin-Milwaukee, United States. *Regional development, economic planning and agro-urban communities.*

Grande, Odd T., Director, International Center for Comparative and Applied Social Science (ICCASS). *Reconciling different goals and values in rural development in Tanzania.*

Harris, Belle, Lecturer in Local Government, Institute of Administration, Ahmadu Bello University, Zaria, Nigeria. *The nature of leadership and institutional structures for rural development: a case study of Nzega District.*

van Hekken, Nel and Thoden van Velzen, Research fellows, Afrika-Studiecentrum, Leiden, Netherlands. *Consequences of relative land scarcity: Rungwe District. Part I: Relative land-scarcity and rural inequality. Part II: The process of leveling and suppressing.*

¹ Price: Each paper costs Dutch f. 2,50 or U.S. \$70. A 30% discount will be given on 10 or more copies of a single paper; 40% discount will be given on 10 or more copies of a single paper going to Africa.

The entire set of conference papers is available for Dutch f 35 or U.S. \$ 9.80. A 10% discount will be given on sets of 10 or more; a 15% discount will be given on sets of 10 or more going to Africa.

These prices do not include postage. The postage for printed matter, seairmail (allow up to six weeks), will be Dutch f 0,60 for each paper or Dutch f 7,00 per set. The postage for printed matter, airmail (allow one week), will be Dutch f 13,50 for each paper or Dutch f 39,00 per set.

- Johnsen, Tom, Research Assistant, Department of Social Anthropology, University of Bergen, Norway. *Small-holder adaptation to technological and economic change: implications for local level implementation of development plans: a Chagga case.*
- Miller, Norman N., Associate Professor, Michigan State University, United States. *The rural African party: political participation in Tanzania.*
- Nypan, Astrid, Lecturer, Institute of Sociology, University of Oslo, Norway. *Leadership, organizational structure and development: two Meru villages.*
- O'Barr, Jean F., Assistant Professor, Department of Political Science, The University of North Carolina at Chapel Hill, United States. *Patterns of orientation to political leaders: impact on local development in Pare District.*
- O'Barr, William M., Assistant Professor, Department of Sociology and Anthropology, Duke University, United States. *A comparative study of maendeleo within Pare District.*
- Saul, John S., Senior Lecturer in Political Science, University of Dar es Salaam, Tanzania. *The reorganization of the Victoria Federation cooperative unions.*
- Smith, Chris, Staff member Geographical Institute, Department of Human Geography of the Developing Countries, Rijksuniversiteit Utrecht, Netherlands. *Some reflections on rural diversification, with special reference to the coffee areas on Mt. Kilimanjaro.*
- Sterkenburg, Jan, Lecturer, Department of Geography, Rijksuniversiteit Utrecht, Netherlands. *Factors determining the growth of the Rungwe coffee industry.*
- Swartz, Marc J., Professor of Anthropology, University of California, San Diego, United States. *Conflicting forces in Bena rural politics.*

CEDAF

Centrum voor Afrikaanse Studie en Documentatie.

Over dit nieuwe Belgische instituut ontvingen wij van de oprichters het volgende bericht: 'Al wie werkzaam is op het gebied van de menselijke wetenschappen, toegepast op Afrika, kent de behoeften aan een centrum waar archieven en documentatie beschikbaar en gemakkelijk toegankelijk zijn, waar de onderzoeker kan beschikken over een zeer moderne lees-en reproductieuitrusting; waar men beroep kan doen op administratief en wetenschappelijk gespecialiseerd personeel, waar contacten voor uitwisseling van ervaring tussen professoren, doctorerenden en onderzoekers van de onderscheiden disciplines kunnen gestimuleerd worden en waar de materiële voorwaarden voorhanden zijn die het wetenschappelijk onderzoek en het redactiewerk bevorderen.

Juist om aan deze behoeften te voldoen werd het CEDAF opgericht in een geest van samenwerking met de gespecialiseerde centra en instituten die in verschillende landen bestaan, met de wetenschappelijke autoriteiten van de universiteiten en met de Afrikaanse instanties die er prijs op stellen aan hun onderzoekers en toekomstige professoren gelegenheid te bieden om hun volledige wetenschappelijke vorming te verzekeren zonder nutteloze verplaatsingen.

Het Centrum werd opgericht door de volgende personen als een vzw van Belgisch recht:

W. de Coster, psycholoog, professor aan de Universiteit te Gent; J. Dhondt, historicus, professor aan de Universiteit te Gent; J. Gérard-Libois, doctor in de rechten ULG, voorzitter van het Centrum; J. Hiernaux, doctor in de geneeskunde, staatsdoctor in de natuurwetenschappen, professor aan de ULB en onderzoeksleider bij het CNRS; A.A.J. van Bilsen, deskundige in ontwikkelingsproblematiek en technische bijstand, docent aan de Universiteit te Gent; B. Verhaegen, politieke wetenschappen en economie, professor aan de Universiteiten van Kinshasa en Kisangani, en Lucie du Bus de Warnaffe, speciaal belast met de bevordering van de externe relaties en de ontwikkeling van het Centrum.

De stichters van het Centrum zijn van Belgische nationaliteit; ze doen echter een beroep op *buitenlandse wetenschappelijke raadgevers* — Afrikanen en andere — om de verbinding met de reeds bestaande Centra en de toegang tot de documentatie te verzekeren, als ook met het oog op de samenwerking in het kader van gemeenschappelijke onderzoeksprogramma's en de uitgave van de resultaten van het gedane onderzoekswerk.

Het Centrum is uitsluitend gericht op wetenschappelijk onderzoek en documentatie. Het onderwijs maakt geen deel uit van zijn eigenlijke activiteitssfeer. De taak van het CEDAF kan derhalve als volgt worden omschreven:

1. Een *wetenschappelijk ontmoetingscentrum* bieden voor informatie, onderzoeksmethodes, theorieën en concrete projecten, waardoor alle onderzoekers kunnen genieten van het gemeenschappelijk initiatief en van de ervaring van de anderen.
2. Ter plaatse *gunstige materiële en intellectuele voorwaarden* scheppen: lokalen en aangepaste uitrusting, gespecialiseerd wetenschappelijk en administratief personeel, bijbehorende diensten.
3. Samenstellen van een *wetenschappelijke documentatie* die gemakkelijk kan geraadpleegd worden en die open staat voor de Afrikanisten, zowel correspondenten als onderzoekers die ze ter plaatse wensen te raadplegen. Hiertoe zal de mogelijkheid verleend worden dank zij een doeltreffende rangschikking, catalogi en reproductiemogelijkheden.
4. Zelf, of via akkoorden met instellingen die alle waarborgen bieden, de *bewaring* verzekeren — in originele vorm of in micro-reproductie — van openbare en privé *archieven* die thans verspreid zijn en soms zelfs gevaar lopen te worden vernield, hetzij in Afrika zelf hetzij elders in de wereld; de Afrikaanse landen er zelf van laten genieten volgens de deontologische regelen terzake.
5. De *publikatie* van onderzoeksresultaten bevorderen, van werkinstrumenten (zoals de Afrikaanse chronologie), van documentatie en bibliografische nota's; aan de onderzoekers het gepaste internationaal gehoor verzekeren voor hun studies op het gebied van de menselijke wetenschappen in verband met Afrika.'

De basis van de eigen verzameling van het Centrum wordt gevormd door een bijdrage van het welbekende CRISP, dat reeds zeer veel over Congo publiceerde. Inmiddels verscheen ook reeds het eerste nr. van een eigen maandblad, *Les Cahiers du CEDAF*, met een artikel en documenten over de opstand van 1931 in de provincie Kwilu (Congo). In afwachting van eigen nog te bouwen huisvesting is het Centrum voorlopig ondergebracht in Brussel, Koninklijke Plaats 7.

